گلدستۂ فارسی

برائے

طلبائے ادیب کامل جامعہ اردو علی گڈھ

مرتبہ

حافظ مولوی محمد ایوب خاں قمر واحدی منشی عالم و فاضل (پنجاب)

و اعلیٰ قابل الہ آباد

پبلشر

رام نرائن لال، بینی مادھو

۲- کٹرہ روڈ، الہ آباد

قیمت
[illegible]

بار اول

کوری ڈور پبلشنگ ہاؤس الہ آباد - ۱۳۔

فہرست مضامین

حصہ نثر

حصہ نظم

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

پیش لفظ

فارسی اقتباسات جو اُردو امتحانات میں ضمنی طور پر بطریق نصاب شامل کیے جاتے ہیں اُن کی غرض و غایت یہ ہوتی ہے کہ فارسی الفاظ جو زبان اُردو کا جزو لاینفک ہیں۔ اُن کے سمجھنے اور استعمال کرنے میں طلبار کو دقت محسوس نہ ہو۔ بلکہ بغیر کسی اُلجھن اور پریشانی کے ایسے الفاظ بے تکلف سمجھنے اور استعمال کرنے پر طلبار کو قدرت حاصل ہو۔

نیاز مند تقریباً پینتالیس (۴۵) سال سے ہائی اسکول جماعتوں کو مسلسل نیز ایف۔ اے اور بی۔ اے تک طلبار کو بھی مسلسل [illegible] پڑھاتا رہا ہے۔ اس کے علاوہ [illegible] اُردو کے امتحانات [illegible] اور [illegible] طلبار کو فارسی پڑھاتا رہا ہے [illegible] اس پینتالیس (۴۵) سال [illegible] فارسی [illegible]
[illegible]

یہ واقعہ ہے کہ طلباء ان سے خاطر خواہ فائدہ نہ اُٹھا سکے۔ اسکی وجہ یہ اور صرف یہ تھی کہ ان امتحانات میں ضمنی طور پر فارسی پڑھنے والے طلباء کا مطمحِ نظر کسی نہ کسی طرح امتحان پاس کر لینا ہوتا ہے۔ چنانچہ تھوڑا بہت اُلٹا سیدھا ترجمہ رٹ رٹا کر امتحان پاس کر لیتے ہیں اور بس۔

نیز تجربہ سے یہ بھی ثابت ہوا کہ طلباء بالعموم تاریخی واقعات اور علمی نکات جو ادق الفاظ و اصطلاحات پر مشتمل ہوتے ہیں۔ انکا پڑھنا تو درکنار اُن کی طرف نظر اُٹھا کر دیکھتے بھی نہیں۔ البتہ دل چسپ حکایات اور لطائف کو بڑی دلچسپی سے پڑھتے اور سمجھ کر یاد کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ اس لیے ضرورت محسوس ہوئی کہ ایک ایسا نصاب مرتب کیا جائے جو دل چسپ اخلاقی حکایتوں اور عام فہم دلکش نظموں پر مشتمل ہو۔ تاکہ طلباء بھی اس کو دل چسپی کے ساتھ پڑھیں اور خاطر خواہ فائدہ اٹھا سکیں اور اس مضمون کو امتحانات کے نصاب میں شامل کئے جانے کا مقصد بھی کسی حد تک پورا ہو سکے۔

نظر بریں معنی پیش نظر فارسی نظم و نثر کا یہ مجموعہ مسلم الثبوت فارسی اساتذہ کی تصانیف سے اخذ کر کے ایسی دلچسپ اخلاقی

حکایتوں اور پُر لطف نظموں کے ذریعہ ترتیب دینے کی کوشش کی گئی ہے جس کو طلبا دلچسپی سے پڑھ کر خاطر خواہ فائدہ اُٹھا سکیں گے۔

ہر اقتباس کے شروع میں مصنف کے مختصر حالات زندگی اور طرز نگارش پر روشنی ڈالی گئی ہے تاکہ طلبا اجمالی طور پر مصنف کے طرز نگارش اور حالات زندگی سے متعارف ہو سکیں۔

مجموعہ کے آخر میں بطریق ضمیمہ فرہنگ، تعلیقات کی ایک مختصر فہرست بھی شامل کر دی گئی ہے تاکہ طلبا کو مشکل اور ادق الفاظ کے سمجھنے میں دقت نہ ہو۔ اور لغات کی کتابوں کی ورق گردانی سے محفوظ رہ کر فہرست مذکورہ کے ذریعہ استفادہ کر سکیں۔

نیازمند

قمر واحدی

مختصر حالات شیخ سعدی شیرازی

شیخ شرف الدین نام۔ مصلح الدین لقب شیراز کے رہنے والے تھے۔ اتابک ابوبکر سعد زنگی کے نام کی مناسبت سے سعدی تخلص اختیار کیا۔ ایک سو بیس (۱۲۰) سال کی عمر پائی۔ ۵۷۱ھ میں پیدا ہوئے اور ۶۹۱ھ میں وفات پائی۔ لفظ "خاص" مادۂ تاریخ وفات ہے۔ شیراز میں آپ کا مزار مرجع خواص و عوام ہے اور سعدیہ کے نام سے مشہور ہے۔ آپ نے اپنی عمر کے ابتدائی چالیس (۴۰) سال تعلیم و تعلم میں گذارے۔ مدرسہ نظامیہ بغداد میں تعلیم پائی۔ امام ابن جوزیؒ سے حدیث پڑھی۔ مختلف علوم و فنون پر قدرت حاصل کی۔ [illegible] سال [illegible] سیاحت میں [illegible]

آپ کی مشہور تصانیف ہیں۔
— علم الاخلاق کی فارسی کتب میں جو مقبولیت گلستاں کو
حاصل ہوئی کسی دوسری کتاب کو میسّر نہ ہوئی۔ شیخ فارسی غزل
کے موجد اور پیغمبر شمار کئے جاتے ہیں۔ کلام میں سادگی، شیرینی،
لطافت، سوز و گداز، واردات و واقعات، معاملہ بندی و منظرنگاری،
اخلاق و تصوف۔ غرض کہ جملہ خوبیاں بدرجہ اتم پائی جاتی ہیں۔

انتخاب از گلستانِ سعدیؒ

حکایت (۱)

سرهنگ زاده را دیدم بر در سرای اغلمش که عقل و کیاستی
و فهم و فراستی زائدالوصف داشت۔ هم از عهد خوردی آثارِ بزرگی از
ناصیهٔ او پیدا۔

شعر

بالائے سرش ز هوشمندی ... می تافت ستارهٔ بلندی

فی الجمله مقبول نظر سلطان آمد۔ که جمالِ صورت و معنی داشت۔ و خردمندان
گفته اند۔ توانگری بدل است نه به مال و بزرگی به عقل است نه به سال۔
ابنائے جنس او بر منصب او حسد بردند۔ و به خیانتے متهم کردند۔ و در
کشتنِ او سعیِ بیفائده نمودند۔ مع دشمن چه کند چو مهربان باشد دوست
ملک پرسید که موجب خصمیِ ایشان در حقِ تو چیست۔ گفت در سایهٔ
دولت خداوندی دام ملکہ۔ همگنان را راضی کردم مگر حسودان که راضی
نمی شوند الّا بزوالِ نعمتِ من۔ و دولت و اقبالِ خداوندی باقی باد۔

قطعه۔ توانم اینکه نیازارم اندرونِ کسے ... حسود را چه کنم کو ز خود برنج در است
بمیر تا برہی اے حسود کایں رنجیست ... که از مشقتِ او جز بمرگ نتواں رست

قطعہ۔ شور بختاں بآرزو خواہند　　مقبلاں را زوال نعمت و جاہ
گر نبیند بروز شپرہ چشم　　چشمۂ آفتاب را چہ گناہ
راست خواہی ہزار چشم چناں　　کور بہتر کہ آفتاب سیاہ

حکایت (۲)

یکے از وزرا معزول شدہ بحلقۂ درویشاں در آمد۔ و برکت صحبت ایشاں در وے سرایت کرد و جمعیت خاطرش دست داد۔ ملک بار دیگر با دل خوش کرد و عمل فرمود۔ قبولش نیامد۔ و گفت معزولی بہ کہ مشغولی۔

(رباعی)

آنانکہ بکنج عافیت بنشستند　　دندان سگ و دہانِ مردم بستند
کاغذ بدریدند و قلم بشکستند　　وز دست و زبانِ حرف گیراں رستند

ملک گفت کہ ہر آئینہ مارا خردمندے کافی باید کہ تدبیر مملکت را بشاید
گفت نشانِ خردمندِ کافی آں است کہ بچنیں کارہا تن در ندہد

حکایت (۳)

ملک زاده گنج فراواں از پدر میراث یافت۔ و دست کرم بگشاد۔ و دادِ سخاوت بداد۔ و نعمت بے قیاس بر سپاه و رعیت بریخت۔ قطعه

نیاساید مشام از طبلهٔ عود — بر آتش نِہ کہ چوں عنبر ببوید
بزرگی بایدت بخشندگی کن — کہ تا دانہ نیفشانی نہ روید

یکے از جلسائے بے تدبیر نصیحتش آغاز کرد کہ ملوکِ پیشین مر ایں دولت را بہ سعی اندوختہ اند و برائے مصلحتے نہادہ۔ دست ازیں حرکات کوتاہ کن۔ کہ واقعہا در پیش است و دشمناں از پس۔ نباید کہ وقت حاجت درمانی۔ قطعه

اگر گنجے کنی بر عامیاں بخش — رسد ہر کدخدائے را برنجے
چرا نستانی از ہر یک جوے سیم — کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

ملک زادہ روئے ازیں سخن درہم آورد۔ و موافق طبع بلندش نیامد۔ و مر اورا زجر فرمود۔ و گفت۔ خداوند تعالیٰ مرا مالکِ ایں مملکت گردانیدہ۔ تا بخورم و ببخشم۔ نہ پاسباں کہ نگہدارم۔ بیت

قاروں ہلاک شد کہ چہل خانہ گنج داشت — نوشیرواں نمرد کہ نام نکو گذاشت

حکایت (۴)

یکے از ملوک مرضے ہائل بود۔ کہ اعادۂ ذکر آں ناکردن اولےٰ۔ طائفہ از حکمائے یونان متفق شدند کہ مرایں درد را دوائے نیست مگر زہرۂ آدمی کہ بچندیں صفات موصوف باشد۔ بفرمود طلب کردن دہقان پسرے را یافتند براں صورت کہ حکما گفتہ بودند۔ پدر و مادرش را بخواندند و بہ نعمت بے قیاس خوشنود گردانیدند و قاضی فتوے داد کہ خونِ یکے از رعیت ریختن بسلامتِ نفسِ بادشارا روا باشد۔ جلّاد قصد کرد۔ پسر سر سوئے آسمان برآورد و تبسم کرد۔ ملک پرسید کہ دریں حالت چہ جائے خندیدن است۔ گفت۔ نازِ فرزند بر پدر و مادر باشد و دعوے پیش قاضی برند و داد از پادشاہ خواہند۔ اکنوں پدر و مادر بہ علّتِ حطامِ دنیوی مرا بخوں در سپردند۔ و قاضی بکشتنم فتوے داد و سلطاں مصالحِ خویش اندر ہلاکِ من می بیند۔ اکنوں بجز خدائے پناہے نمی بینم۔

بیت

پیش کہ برآورم ز دستت فریاد　　ہم پیشِ تو از دستِ تو می خواہم داد

سلطان ازیں سخن متاثر شد و آب در دیدہ بگردانید۔ و گفت۔ ہلاکِ من اولیٰ تر کہ خونِ چنیں بے گناہے ریختن۔ سر و چشمش

بوسید۔ و در کنار گرفت و آزاد کرد۔ و نعمت بے اندازہ بخشید۔
گویند کہ ہمدراں ہفتہ سلطان صحت یافت۔

حکایت (۵)

یکے در صنعتِ کُشتی گرفتن سرآمدہ بود۔ سہ صد و شصت بند فاخر دانستے۔ و ہر روز ازاں بنوعے کُشتی گرفتے۔ مگر گوشۂ خاطرش با یکے از شاگرداں میلے داشت۔ سہ صد و پنجاہ و نہ بندش درآموخت۔ مگر یک بند کہ در تعلیم آں دفع انداختے و تاخیر کردے۔ فی الجملہ پسر در قوت و صنعت سرآمد۔ و کسے را در زمانِ او با او امکانِ مقاومت نبود۔ تا بحدے کہ روزے پیشِ ملکِ آں روزگار گفتہ بود کہ استاد را فضیلتے کہ بر من است۔ از روئے بزرگی است و حقِ تربیت است۔ وگرنہ بقوت ازو کمتر نیستم۔ و بہ صنعت با او برابرم۔ ملک را ایں سخن دشوار آمد۔ فرمود تا مصارعت کنند۔ مقامے متسع ترتیب کردند۔ و ارکانِ دولت و اعیانِ حضرت و زورآوراں روئے زمین حاضر شدند۔ پسر ہمچو پیلِ مست درآمد بصدمتے کہ اگر کوہِ روئیں بودے۔ از جا برکندے۔ استاد دانست کہ جواں بقوّت ازو برتر است۔ بداں بندِ غریب

که از وے پنہاں داشتہ بود۔ او را در آویخت۔ پسر دفع آں
ندانست۔ بہم برآمد۔ استاد از زمینش بدو دست بالائے سر برد۔
و بر زمیں زد۔ غریو از خلق برخاست۔ ملک فرمود استاد را خلعت
و نعمت دادن و پسر را زجر فرمود و ملامت کرد۔ که با پرورندۂ خویش
دعوائے مقاومت کردی و بسر نبردی۔ گفت۔ اے بادشاه روئے
زمین بزور آوری برمن دست نیافت۔ بلکه مرا از علم کشتی دقیقۂ
مانده بود۔ و همه عمر از من دریغ می داشت۔ امروز از آں دقیقه
برمن غالب آمد۔ گفت از بهر چنیں روزے نگه میداشتم۔ که زیرکاں
گفته اند۔ دوست را چنداں قوت مده که اگر دشمنی کند تواند۔
نشنیدۂ که گفت۔ آنکه از پروردۂ خویش جفا دید۔

قطعه

یا وفا خود نبود در عالم — یا مگر کس دریں زمانه نکرد
کس نیاموخت علم تیر از من — که مرا عاقبت نشانه نکرد

حکایت (۶)

شیادے گیسواں بتافت که من علوی ام۔ و با قافلۂ
حجاز بشهر درآمد۔ و بچناں نمود که از حج می آید۔ و قصیدۂ [illegible]

پیشِ ملک بُرد۔ و دعوائے کرد کہ دے گفتہ است۔ ملک نعمتش داد و اکرام کرد۔ و نوازشِ بیکراں فرمود۔ تا یکے از ندمائے حضرتِ پادشاہ کہ دراں سال از سفرِ دریا آمدہ بود۔ گفت کہ من اورا بہ عیدِ اضحیٰ در بصرہ دیدہ ام۔ حاجی چگونہ شد۔ دیگر گفت۔ من اورا می شناسم پدرش نصرانی بود در ملاطیہ۔ بدانستند کہ شریف نیست و شعرش را در دیوان انوری یافتند ملک فرمود تا بزنندش و نفی کنند تا چندیں دروغ چرا گفت گفت اے خداوند روئے زمین سخنے دیگر ماندہ است درخدمت بگویم۔ اگر راست نباشد۔ بہر عقوبت کہ خواہی سزاوارِ آنم۔ گفت آں چیست۔ گفت۔ قطعہ

غریبے گرت ماست پیش آورد   دو پیمانہ آب است و یک چمچہ دوغ

اگر راست می خواہی از من شنو   جہاندیدہ بسیار گوید دروغ

ملک را خندہ گرفت۔ گفت۔ ازیں راست تر سخن تا عمرِ او باشد نگفتہ است۔ بفرمود تا انچہ مامول است۔ مہیا دارند۔ و بدل خوشی اورا تکمیل کنند۔

حکایت (۷)

یکے از پسرانِ ہارون الرشید پیشِ پدر آمد خشم آلودہ کہ مرا فلاں سرہنگ زادہ دشنام مادر داد۔ ہارون الرشید ارکانِ دولت را گفت۔ کہ جزائے چنیں کسے چہ باشد۔ یکے اشارت بکشتن کرد۔ و یکے بزبان بریدن۔ و دیگر بمصادرت و نفی۔ ہارون گفت۔ اے پسر کرم آن است کہ عفو کنی۔ و اگر نتوانی۔ تو نیزش دشنام مادر دہ۔ اما چندانکہ از حد نگذرد۔ پس آنگہ ظلم از طرفِ تو باشد و دعوائے از قبل خصم۔

قطعہ

نہ مرد است آں بہ نزدیکِ خردمند ۔۔۔ کہ با پیلِ دماں پیکار جوید
بلے مرد آں کس است از روئے تحقیق ۔۔۔ کہ چوں خشم آیدش باطل نگوید

حکایت (۸)

درویشے را ضرورتے روئے نمود۔ گلیمے از خانۂ یارے بدزدید۔ و نفقہ کرد۔ حاکم فرمود کہ دستش ببرند۔ صاحبِ گلیم شفاعت کرد کہ من اورا بحل کردم۔ حاکم گفت۔ بہ شفاعتِ تو حد شرع

فرو نگذارم۔ گفت۔ آنچه فرمودی راست است۔ امّا هر که از مالِ
وقف چیزے بدزدد قطعش لازم نیاید که اَلْوَقْفُ لَا یُمْلَکُ۔
هرچه در درویشاں است وقفِ محتاجاں است۔ حاکم از وے
دست بداشت۔ و ملامت کردن گرفت۔ که جهاں بر تو تنگ
آمده بود که دزدی نکردی۔ الّا از خانهٔ چنیں یارے۔ گفت۔
اے خداوند نشنیدهٔ که گفته اند۔ خانهٔ دوستاں بروب و درِ
دشمناں مکوب۔ شعر

چوں فرو ماندی بسختی تن بعجز اندر مده   دشمناں را پوست برکن دوستاں را پوستیں

حکایت (۹)

یاد دارم که شبے در کاروانے همه شب رفته بودم۔ و سحر بر کنارِ بیشه
خفته۔ شوریدهٔ که دراں سفر همراهِ ما بود۔ سحرگاهاں نعره بزد۔
و راهِ بیاباں گرفت۔ و یک نفس آرام نیافت۔ چوں روز شد
گفتمش آں چه حالت بود۔ گفت بلبلاں را دیدم که بنالش در آمده
بودند از درخت۔ و کبکاں از کوه۔ و غوکاں از آب و بهائم
از بیشه اندیشه کردم که مروّت نباشد همه در تسبیح و من بغفلت
خفته کجا روا باشد۔

قطعه

دوش مرغی بصبح می نالید   عقل و صبرم ببرد و طاقت و هوش
یکی از دوستان مخلص را   مگر آواز من رسید بگوش
گفت باور نداشتم که ترا   بانگ مرغی چنین کند مدهوش
گفتم این شرط آدمیت نیست   مرغ تسبیح خوان و من خاموش

حکایت (١٠)

یکی را از ملوک مدت عمر سپری شد - و قایم مقامی نداشت - وصیت کرد که بامدادان نخستین کسی که از در شهر درآید تاج شاهی بر سر وی نهید و تفویض مملکت بوی کنید - اتفاقاً اول کسیکه درآمد گدائی بود - همه عمر او لقمه اندوخته - و رقعه بر رقعه دوخته - ارکان دولت و اعیان حضرت وصیت ملک بجا آوردند - و تسلیم مفاتیح و قلاع و خزائن بدو کردند و او مدتی ملک راند تا بعضی امرای دولت گردن از اطاعت او بپیچانیدند - و ملوک از هر طرف بمنازعت برخاستند - و بمقاومت لشکر آراستند - فی الجمله سپاه و رعیت بهم برآمدند - و برخی طرف بلاد از قبضهٔ تصرف او بدر رفت - درویش ازین واقعه خسته خاطر می بود - تا یکی از دوستان قدیمش

که در حالت درویشی قرینِ او بود۔ از سفر باز آمد و چنان مرتبه دیدش۔ گفت۔ منت خدائے را عزّ و جل که بختِ بلندت یاوری کرد و اقبال و دولت رهبری۔ تا گلت از خار و خارت از پا بر آمد۔

شعر

شگوفه گاه شگفت است و گاه خوشیده   درخت وقت برهنه است و وقت پوشیده

گفت اے عزیز تعزیتم گوئے که جائے تهنیت نیست۔ آنگاه که تو دیدی۔ غم نانے داشتم و امروز غم جهانے۔

مثنوی

اگر دنیا نباشد دردمندیم
وگر باشد بمهرش پائے بندیم
بلائے زین جهان آشوب تر نیست
که رنج خاطر است ار هست و ر نیست

مختصر حالاتِ زندگی

ملّا حسین واعظ کاشفی

ملّا حسین ابن علی واعظ کاشفی مشہور عالموں میں سے ہیں۔ بیہق سبزہ زار کے اطراف میں ایک موضع ہے وہاں پیدا ہوئے۔ زندگی کا زمانہ ہرات میں صرف کیا۔ مختلف علوم و فنون میں ان کی بہت سی تصانیف ہیں۔ سلطان حسین مرزا کے مقربین میں سے تھے۔ اخلاق محسنی ۱۴۹۴ء میں سلطان حسین مرزا کی فرمایش سے لکھی اور ان کے لڑکے ابوالمحسن کے نام سے معنون کیا۔ اس کتاب کی عبارت نہایت سلیس و رنگین ہے۔ نیز اخلاق سے متعلق تمام ضروری باتوں پر تفصیلی روشنی ڈالی گئی ہے۔ اور نہایت دلکش انداز میں دلچسپ اخلاقی حکایتوں سے آراستہ کرکے لائق مصنف نے اس کو زیادہ سے زیادہ مفید اور کارآمد بنادیا ہے۔ اخلاقیات میں اس کتاب کو بڑی اہمیت حاصل ہے۔

انتخاب از اخلاقِ محسنی

حکایت (۱) در بیان سخاوت

آوردہ اند کہ پادشاہے بود بغایت جوانمرد و بخشندہ۔ روزے یکے از نزدیکان خود فرمودہ کہ مرا آرزو است کہ ہزار ہزار درہم بیکے بخشم۔ تو چہ می گوئی۔ گفت۔ ایں مقدار مال بسیار است۔ ایں مبلغ بصد کس بس است۔ گفت اگر نصف ازیں عطا کنم۔ چوں باشد۔ گفت۔ ہنوز بسیار است۔ گفتے۔ ثلثے تواں بخشد۔ گفت ہنوز زیادت است۔ گفت۔ در ربع چہ میگوئی۔ گفت۔ ہنوز روئے در کثرت دارد۔ القصہ در عشر قرار داد۔ کہ صد ہزار درم باشد۔ گفت۔ اگرچہ بسیار است۔ اما بیک کس می باید داد۔ بادشاہ فرمود۔ اے بے دولت من می خواستم کہ ایں مبلغ بتو ارزانی کنم۔ خودرا محروم ساختی۔ و مرا از سخاوت باز داشتی۔ آں مرد بتضرع درآمد۔ کہ اے ملک خطا کردم۔ اما امید دارم کہ سلطان از عطا نگذرد۔ سلطان فرمود کہ تو سفلہ و لایق عقوبت نہ قابلِ عطیتے۔ ہم خودرا زیاں دادی وہم مرا۔ زیانِ من آنست کہ اگر آں مقدار مال بتو بخشیدمے۔ در سخاوت عَلَم شدمے و ثنا

انقراض ادوار صیت کرم و مروّت من باقی ماندے۔ وزیان تو این است کہ از چندین مال محروم شدی۔ اکنون صد ہزار درم کہ خود بران قرار دادی۔ بستان۔ و دیگر در مجلس ما چنین سفلگی مکن۔

مثنوی

سفلہ نخواہد دگرے را بکام خس نگذارند گلے را بجام

سفلہ سیہ رو بود و بد نہاد خاکِ سیہ بر سر ہر سفلہ باد

حکایت (۲) در بیان صبر

آوردہ اند کہ یکے از امرا پیشِ بادشاہے ایستادہ بود۔ و شاہ با او در مہمے مشاورت می فرمود۔ قضارا کژدمے در پیراہنش افتادہ بود۔ و بہر ساعتے امیر را می گزید و از نیش زہر آلود خود ضرر تمام رسانید۔ تا وقتیکہ نیشِ وے از کار بیفتاد و زہر بیکبارگی بکار برد۔ اما آں امیر مطلقاً درآں مشاورت قطع سخن نکرد۔ و تغیّر در وے ظاہر نشد۔ و تحملش از قانون عقل و قاعدۂ حکمت تجاوز نیافت۔ تا بخانہ آمد و آں کژدم را از جامہ بیرون کرد۔ این خبر بہ بادشاہ رسید۔ متعجّب و متحیّر گشت۔ روز دیگر [illegible] بسلام حضرت آمد۔ سلطان فرمود کہ دفع ضرر از نفس [illegible]

تو چرا دیروز آزار عقرب را از خود دور نه ساختی۔ جواب داد کہ من آں نیم۔ کہ شرف مکالمۂ چوں تو پادشاہے را بسبب الم زہر کژدمے قطع کنم۔ واگر امروز در بزم بر نیش کژدم صبر نتوانم کرد۔ فردا در معرکہ رزم بہ تیغ زہر آب دادۂ دشمن چگونہ صبر توانم کرد۔ بادشاہ را ایں سخن خوش آمد۔ و مرتبہ اورا بلند گردانید۔ و بداں مقدار صبر کہ کرد بمراد و مقصد خود در رسید۔

شعر

نخواہد از سر کوئیت بصد چندیں جفا رفتن
نشاید شیر مرداں را بہر زخمے زجا رفتن

حکایت (٣) دربیان تواضع

آوردہ اند کہ ابن سماک بمجلس ہارون الرشید آمد۔ خلیفہ از برائے او برخاست و تعظیم کرد۔ ابن سماک گفت۔ اے خلیفہ تواضع تو در بادشاہی بزرگ تر است از پادشاہی تو۔ خلیفہ گفت۔ سخنے نیکو گفتی۔ زیادت کن۔ گفت۔ ہر کرا حق تعالی مال و جمال و بزرگی دہد۔ و او از مال با بندگان خدا احسان و مواسا کند۔ و در جمال خود پارسائی ورزد و در بزرگی تواضع نماید۔

حق تعالی اورا از مخلصانِ خود گرداند۔ ہارون رشید دوات و قلم طلبید۔ و بدستِ خود این سخنان را بنوشت و این نوشتن نیز علامتِ تواضعِ خلیفہ بود۔ مثنوی

زیرکان آزمودہ اند بسے ۔ از تواضع زیاں نہ کرد کسے
از تواضع بلند گردد نام ۔ وز تواضع رسیدہ اند بکام
متواضع بزرگوار بود ۔ مظہرِ لطفِ کردگار بود

حکایت (۴) در بیان شفقت و مرحمت

آوردہ اند کہ سبکتگین پدر سلطان محمود در اوائلِ حال کہ ملازم سلطان سنجر بود۔ یک سر اسپ بیش نداشت۔ و اوقاتِ او بغایت عسرت می گذشت۔ ہر روز بعزم شکار بہ صحرا رفتے اگر صیدے بدست آمدے۔ بداں گزرانیدے۔ روزے آہوئے دید کہ با بچۂ خود در صحرا می چرید۔ سبکتگین اسپ برانگیخت۔ آہو بگریخت۔ چوں بچۂ او خورد بود۔ با مادر نتوانست گریخت۔ سبکتگین اورا بگرفت۔ دست و پایش بربست۔ و در پیشِ زین نہاد و راہِ شہر برگرفت۔ آہو کہ بچۂ خود گرفتار دید۔ باز گشت۔ و در پیش می دوید و فریاد می کرد۔ و می نالید سبکتگین را بروے

رحم آمد۔ دست و پائے آہو بچہ را بکشاد۔ و سر بصحرا داد۔ مادر آمد۔ و بچہ را پیش گرفت و روے بآسماں کرد۔ و بزبان بے زبانی مناجات کرد۔ ع

اے آنکہ زبانِ بے زباناں دانی

سبکتگین دستِ تہی بشہر باز آمد ہماں شب حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دید کہ باوے می گویند کہ اے سبکتگین بواسطۂ آں شفقت و مرحمت کہ از تو در وجود آمد و بجہت آں کرم و مہربانی کہ در حق آں بیچارہ زبان بستہ کردی بحضرت حق تعالیٰ تقرب تمام یافتی وما از تو خوشنود شدیم۔ وحق سبحانہٗ تعالیٰ ترا شرفِ پادشاہی کرامت کرد۔ باید کہ با بندگانِ خدا بہ ہمیں نوع شفقت بجائے آری۔ و در بارۂ رعیت خود بطریقِ مرحمت فرو نگذاری۔ بزرگے فرمودہ کہ چوں بواسطۂ شفقت بر حیوانے پادشاہی دریں جہانِ فانی یابند۔ اگر بجہتِ مرحمت بر انسانے سلطنت ملکِ باقی یابند ہیچ عجیب و غریب نیست۔

مثنوی

دستِ رعایت ز رعیت مدار | کارِ رعیت برعایت سپار
مرحمتے کن کہ جگر خستہ اند | در کرمِ لطفِ تو دل بستہ اند

حکایت (۵) در بیانِ عدل

آوردہ اند کہ یکے از علما در مجلسِ مامون الرشید حدیث روایت کرد کہ اشخاصِ پادشاہِ عادل در قبر متفرق نمی شوند۔ و اجزاے ایشاں از دیگر نمی ریزند مامون فرمود کہ مرا در صدقِ حدیث شائبہ دریبے نیست۔ اما داعیہ دارم کہ دخمۂ نوشیرواں را ببینم۔ زیرا کہ او فی الواقع مظہرِ عدل بودہ۔ و بزبانِ معجز بیانِ حضرت رسالت پناہ (صلی اللہ علیہ وسلم) گذشتہ۔ کہ من تولد شدم بزمانِ ملکِ عادل۔ پس عزیمتِ مداین کرد۔ چوں بدانجا رسید۔ فرمود تا دخمۂ نوشیرواں بکشادند۔ و بدانجا آمد۔ دید کہ جنازہ در خاک خفتہ چنانکہ شخصے در خواب باشد۔ و سہ انگشتری در دست داشت۔ بر نگینِ ہر یک پندے نوشتہ۔ اول آنکہ با دوستان و دشمن مدارا کن۔ دوم اینکہ کارہا بے مشورتِ خردمنداں شروع منمائے۔ سوم رعایتِ رعیت فرو مگذار۔ در روایتے دیگر آمدہ کہ لوحے بالاے سرش آویختہ بود۔ و بر آں لوح نوشتہ۔ کہ ہر کہ خواہد کہ خدا او را بزرگ گرداند۔ گو علماے زمانِ خود را بزرگ گرداں۔ و ہر کہ خواہد۔ کہ ملکِ او بسیار شود گو [illegible]

خود را بسیار ساز۔ مامون فرمود۔ تا آں پند ہا را بنوشتند و آں
خاک را بہ عطر آلودہ سرش بہ پوشیدند۔

مثنوی

عدل در دنیا نکو نامت کند در قیامت خوب فرجامت کند
اندریں عالم معظم سازدت چوں بداں عالم رسی بنوازدت

حکایت (۶) دیگر در عدل

از امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ در کتاب جواہر الامارۃ نقل کردہ اند
کہ ایشاں گفتند۔ در جاہلیت بہ تجارت جانب مداین می رفتم۔
و چہل جامہ بردیمانی با من بود۔ چوں بحوالیِ مداین رسیدم۔ دزداں
سرِ راہِ من گرفتند و مرا غارت کردہ بارِ ما بردند۔ و من بعد
محنت خود را بمداین رسانیدم و بداد خواہی بدرگاہِ نوشیرواں
رفتم۔ چوں صورت ظلمِ من بسمع نوشیرواں رسید و بر کماہی
حال من اطلاع یافت۔ حاجبے را فرستاد۔ تا دستِ من گرفتہ
مرا بوثاقے فرود آورد۔ وگفت۔ اینجا باش۔ تا دزد را طلب
کنند۔ و بردہا را بستانند۔ و من دراں وثاق می بودم۔ و ہر روز
از مطبخ خاص خوانچۂ طعام ملوکانہ می آوردند۔ و پیش من می نہاد

و من هر روز بپیش گاهِ کسریٰ می رفتم۔ و نظارهٔ مراسم مملکت داری و رعیت پروری می کردم۔ تا بعد از چهل روز بداں وثاق در آمدم۔ جامهاے پرده را دیدم نهاده و دستے بریده آنجا افتاده۔ و کاغذ و چهل تنگهٔ زرِ سرخ همراه وے بود۔ و برآں کاغذ نوشته که چهل روز بایستادی۔ تا دزد را بدست آوروند درخت تو نزدِ تو رسید۔ ایں چهل تنگه مزدِ چهل روز انتظارِ تست۔ چوں بولایتِ خود رسی باید که از ما شکایتے نه کنی۔

حکایت (۷) دیگر دربیانِ عدل

آورده اند که بادشاہ قباد روزے در شکار از لشکر جدا افتاد۔ هوا گرم شده از تشنگی بے طاقت گشته هر طرف می نگریست و سایه و سرچشمه می طلبید از دور سیاهی بنظرش در آمد۔ مرکب بداں طرف راند۔ خیمهٔ کهنه دید درمیان بادیه زده۔ و پیر زنے با دختر خود در سایهٔ آں نشسته۔ چوں رسید آں زن از خیمه بیروں دوید۔ عنانش گرفته فرود آورد۔ ما حضر یکه داشت حاضر کرد۔ قباد طعامے خورد و آبے بیاشامید۔

خواب برو غلبه کرد۔ لحظۂ بیارامید۔ چوں از خواب برآمد۔
گاه بیگاه شده بود۔ شب ہمانجا اقامت نمود بعد از نماز
شام گاوے از صحرا بیامد۔ و دخترکِ آں زال آں گاؤ را
بدوشید۔ شیر بسیار حاصل شد۔ چنانچه قباد را ازاں تعجب
آمد۔ و بدل گفت ایں جماعت بجہت آں در صحرا نشسته اند۔
تا کسے بر سرّ ایشاں اطلاع نیابد۔ و ہر روز چندیں شیر
از گاؤے می گیرند۔ اگر در ہفته یک روز به سلطاں دہند۔
مالِ ایشاں را خللے نمی رسد۔ و خزانه را توفیرے می فزود۔ نیت
کرد۔ چوں بدار الملک برسد۔ آں مواضعه را به رعیت بنہد۔
چوں صباح شد۔ دخترک گاؤ را گرفت که بدوشد۔ اندکے شیر
فرود آمد۔ فریاد برآورده پیش مادر دوید۔ که مادر رشئے بدعا آر۔
که بادشاهِ ما نیتِ ظلم کرده است۔ قباد تعجب نمود۔ و گفت۔
از چه دانستی۔ گفت ہر بامداداں گاوِ ما بسیار شیر دادے
و امروز اندک۔ ہرگاه که بادشاه نیتِ ظلم کند۔ حق سبحانهٗ از
ہمه اشیاء برکت بردارد۔ قباد گفت۔ راست گفتی۔ و آں
نیت از دل بیروں کرده گفت۔ اکنوں برو۔ و بر سر کار شو۔
پس دختر برخاست۔ و دیگر بار گاؤ را بدوشید۔ شیر بسیار

حاصل شد۔ بارِ دیگر پیشِ مادر دوید و مژدۂ نیک بختیِ پادشاه بوے رسانید۔ و از اینجا گفته اند۔ که ملک عادل بهتر است از ابرِ بارنده۔ و آفتاب تابنده۔

نظم

هر آن نم که از ابرِ باران بود | باندیشۂ شهریاران بود
چو برگردد اندیشۂ پادشاه | نیابد زمین نم بوقتِ هوا
چو عادل بود شه ز سختی منال | که عدلش به است از فراخیِ سال

مختصر سوانح حیات مولانا جامیؒ

عبدالرحمٰن نام ۔ نورالدین لقب ۔ جامی تخلص ۔ قصبہ جام ضلع ہرات میں پیدا ہوئے ۔ ابتدائی تعلیم گھر پر حاصل کی ۔ اس کے بعد حصول تعلیم کی غرض سے مختلف مقامات میں گئے ۔ اور علوم متداولہ معقول و منقول میں بلند مرتبہ حاصل کیا ۔ نظم و نثر دونوں پر قدرت کاملہ حاصل تھی ۔ متعدد تصانیف ہیں ۔ منجملہ اُن کے بہارستانِ جامی ایک ہے ۔ جس میں نہایت دلچسپ حکایتوں کے ذریعہ بہترین اخلاقی درس دیا گیا ہے ۔ عبارت میں انتہائی شگفتگی، سلاست اور روانی ہے ۔ نظم میں ایک ضخیم دیوان آپ کی یادگار ہے ۔ جو زیادہ تر نعتیہ کلام پر مشتمل ہے ۔

انتخاب از بہارستانِ جامی

حکایت (۱)

کژدمے زہر مضرت در نیش و نیز ہلاکت در کیش عزیمت سفر کرد۔ ناگاہ بر لبِ آبے رسید۔ خشک فرو ماند نہ پائے رفتن نہ راہ بازگشتن۔ سنگ پشت ایں معنی را ازوے مشاہدہ کرد۔ بروئے ترحّم نمودہ بر پشت خود سوار کردہ خود را در آب انداخت۔ و شناکناں رو بجانبِ دیگر نہاد۔ در آں اثنا آوازے بگوشش رسید۔ کہ کژدم بر پشتِ وے چیزے می زند۔ پرسید کہ ایں چہ آواز است۔ جواب داد۔ کہ ایں آوازِ نیشِ من است بر پشتِ تو۔ ہر چند می دانم۔ کہ براں کارگر نمی آید۔ اما عادتِ خود را نمی توانم گذاشت۔

فرد

نیش عقرب نہ از پئے کین است   مقتضائے طبیعتش این است

سنگ پشت با خود گفت۔ کہ ہیچ بہ ازیں نیست۔ کہ ایں بد سرشت را ازیں خوئے بد برہانم۔ و نیکو سیرتاں را از آسیبِ وے

خلاص دہم۔ پس بآب فرو رفت۔ و ویرا موج بر بود۔ گویا کہ ہرگز نبود۔

قطعہ

ہر عوانے کہ دریں واگہ شر و فساد   تا ز صد حیلہ بہر لحظہ ازو سازد بند
بہ ازاں نیست کہ در موجِ فنا غوطہ خورد   وے ز بدخلقیِ خود خلق ازو باز رہند

حکایت (۲)

اشترے مہارِ خود دریائے کشاں بصحرا می چرید۔ موشے بوے رسید۔ و اورا بے خداوند دید۔ حرصش براں داشت کہ مہارش گرفتہ بخانۂ خود رواں شد۔ شتر نیز از آنجا کہ فطرتِ او مقصود بر انقیاد است۔ و جبلتِ او مجبور بر عدم مخالفت و عناد با او موافقت کرد۔ چوں بخانۂ او رسید۔ سوراخے دید بغایت تنگ۔ گفت۔ اے محال اندیش۔ ایں چہ بود کہ کردی۔ خانۂ تو چناں تنگ و جثۂ من چنیں بزرگ۔ نہ خانۂ تو ازیں بزرگ تر خواہد شد۔ و نہ جثۂ من خرد۔ میان من و تو چگونہ صحبت درگیرد۔ و مجالست چوں صورت پذیرد۔

قطعہ

چوں روی اہلِ زمیں ساں کہ می بینم ترا   در قفا از بارِ حرص و آز اشتر وارہا
بارہائے خویش را قدرے سبک گرداں کہ نیست   تنگنائے مرگ را گنجائشِ ایں بارہا

حکایت (۳)

سگے از بہرِ طعمہ بر درِ شہرے رسید۔ ایستادہ دید کہ قرصِ نان گرداں گرداں از شہر بیروں آمد۔ در روئے بصحرا نہاد۔ سگ در دنبالِ وے رواں شد۔ و آواز داد۔ کہ اے قوتِ من و قوتِ رواں و اے آرزوئے دل و آرامِ جان عزم کجا کردۂ و روئے بچہ آوردۂ۔ گفت۔ دریں بیاباں با جمعے از گرگاں و پلنگاں آشنائی دارم و احرامِ زیارتِ ایشاں بستہ ام۔ سگ گفت۔ مرا مترساں کہ اگر بکامِ نہنگ و دہانِ شیر و پلنگ در روئے من باشد۔ اما من در قفائے توام داز تو جدا شدنی نے۔

قطعہ

آنم کہ بہ عمرِ خویش ہرگز　　خالی نشوم ز آرزویت
گر گرد ہمہ جہاں بگردی　　ساکن نشوم ز جستجویت

حکایت (۴)

روباہے بر سرِ راہے ایستادہ بود۔ و چشم مراقب بر

چپ و راست نهاده - ناگاه از دور سیاهی پیدا شد - چون
نزدیک رسید - دید که یکے درنده گرگ با سگے بزرگ ، همچو
دوستانِ صادق و یارانِ موافق همراه می آیند - نه آنرا ازین
توهّم فریبے و نه این را از دندغهٔ آسیبے - روباه پیش دوید -
و سلام کرد - و وظیفهٔ احترام بجا آورده گفت - بحمد الله کین دیرین
بمهر تازه بدل شد - و دشمنیِ قدیم بدوستیِ جدید عوض گشته - اما
می خواهم که بدانم سببِ جمعیتِ شما چیست - و باعثِ این امنیت
کیست - سگ گفت - امنیتِ ما دشمنیِ شبان است - اما دشمنیِ
گرگ و شبان مستغنی از بیان است - و سببِ دشمنیِ من با وے
آنکه روزے این گرگ که امروز مرا دولتِ رفاقتِ وے
دست داده - بر رمهٔ ما حمله کرد و یک بره بر بود من چنانکه عادت
من بود - در قفایش دویدم - تا بره از وے بستانم - تا آنکه
بوے رسیدم - چون باز آمدم - شبان چوبدستی کشید و بے موجب
مرا برنجانید - من نیز رابطهٔ دوستی از وے گسستم و با دشمنِ
قدیم پیوستم -

قطعه

بدشمن دوست شو زینسان که هرگز — به تیغِ دشمنی نخراشدت پوست
مکن با دوست چندین دشمنی ساز — که بر رغمِ تو با دشمن شود دوست

حکایت (۵)

موشے چند سال در دکان خواجه بقال بود۔ و از نقلهائے
خشک و میوہ ہائے تر می خورد۔ خواجه بقال آنرا می دید۔ و
اغماض می کرد۔ و از مکافاتِ وے اعراض می نمود۔ تا روزے
حرصش برآں داشت۔ کہ ہمیان خواجه ببرید و از سرخ و سفید
ہرچه بود بخانۂ خود کشید۔ خواجه بوقتِ حاجت دست بہ ہمیاں
برد۔ چوں کیسۂ مفلساں تہی یافت۔ و چوں معدۂ گرسنگاں
خالی۔ دانست۔ کہ ایں کارِ موش است۔ پس گربہ وار کمیں
کرد۔ و اورا بگرفت۔ و رشتۂ دراز در پائے او بست و
بگذاشت۔ تا بسوراخِ خود رفت۔ و باندازۂ رشتہ غورِ آں
سوراخ را بدانست۔ دنبال را بگرفت۔ کہ آں سوراخ را بکند۔
پس ہمچناں کرد۔ چوں بخانۂ وے رسید خانۂ دید کہ چوں
دکانِ صرافاں سرخ و سفید بہم ریختہ۔ و دینار و درہم
باہم آمیختہ حقِ خود بیروں آوردہ تصرف نمود۔ و موش را
آوردہ بچنگالِ گربہ سپرد۔ تا جزائے خود دید آنچہ دید۔ و
مکافاتِ حق نشناسی خود کشید آنچہ کشید۔

قطعہ

گر شور و شرے ہست حریفان جہان را خرسم دل قانع کہ زہر شور و شرے رست
در عزِّ قناعت ہمہ روح آمد و رفت در حرص فرح نیست مگر درد سرے ہست

حکایت (۶)

روباہے با گرگ دمِ مصاحبت می زد۔ و قدمِ موافقت می نہاد۔ بباغے گذشتند۔ درِ او استوار بود۔ و دیوار پُر از خار گردِ آں گردیدند۔ تا بسوراخے رسیدند۔ کہ بر روباہ فراخ بود۔ و بر گرگ تنگ۔ روباہ آساں در آمد و گرگ بزحمتِ فراواں انگور ہا دیدند۔ و میوہ ہائے رنگا رنگ یافتند۔ روباہ زیرک بود۔ حال بیروں رفتن را ملاحظہ نمود۔ و گرگ غافل۔ چندانکہ توانست بخورد۔ ناگاہ باغباں آگاہ شد۔ چوبے برداشت۔ بر روئے ایشاں نہاد۔ روباہ باریک میاں زود از سوراخ بدر رفت۔ و گرگ بزرگ شکم در آنجا محکم شد۔ باغباں بوے رسید۔ چوب بدستی کشید۔ و چندانش بزد کہ گرگ نہ زندہ نہ مردہ بپوست دریدہ پشم کندیدہ از آں تنگنائے بیروں رفتہ۔

قطعه

زورمندی مکن ای خواجه بزیر / کآخر کار زبون خواهی رفت
فربهت کرد بسے نعمت ها / زان بیندیش که چون خواهی رفت

حکایت (۷)

ابراهیم ابن سلیمان بن عبدالملک گوید۔ که دراں وقت که نوبتِ خلافت از بنی اُمیۃ به بنی عباس انتقال یافت و بنی العباس بنی اُمیۃ را می گرفتند۔ و می کشتند۔ من بیرونِ کوفه بر بام سرائے که بصحرا مشرف بود۔ نشسته بودم دیدم که گروهِ علمائے سیاه از کوفه بیروں آمد۔ در خاطرِ من چنیں افتاد۔ که آں جماعت به طلبِ من می آیند۔ از بام فرود آمدم۔ و بکوفه در آمدم ہیچ کس را نمی شناختم۔ که پیشِ وے پنهاں شوم۔ بر درِ سرائے بزرگ رسیدم دراں دم دیدم که مردے خوبصورت سوار ایستاده است۔ و جمعے از غلاماں و خادماں گرد او بر آمده۔ در پیش آمدم۔ سلام کردم۔ گفت۔ تو کیستی و حاجتِ تو چیست۔ گفتم مردے ام گریخته و از خصم ترسیده۔ بمنزلِ تو

پناه آورده ام۔ مرا بمنزلِ خود درآورد۔ و حجرۂ کہ نزد حرم وے بود۔ بنشاند۔ چند روز آنجا بودم بہ بہترین حال۔ و از مطاعم و مشارب و ملابس ہرچہ دوست تر می داشتم۔ ہمہ پیشِ من بود۔ و از من، ہیچ نمی پرسید۔ ہر روز یکبار سوار می شد۔ و باز می آمد۔ روزے ازو پرسیدم۔ کہ ہر روز ترا می بینم کہ سوار شوی و زود می آئی۔ بچہ کار می روی۔ گفت۔ ابراہیم ابن سلیمان پدرِ مرا کشتہ است۔ شنیدہ ام کہ پنہاں شدہ است۔ ہر روز می روم۔ بامید آنکہ شاید ویرا بیابم۔ و قصاص پدر ازو بستانم۔ چوں ایں را بشنیدم از ادبارِ خود در تعجب ماندم۔ کہ مرا قضا در منزلِ کسے انداخت۔ کہ طالبِ قتلِ من است۔ از حیاتِ خود سیر آمدم۔ ازاں مرد نام وے و نام پدرش پرسیدم۔ دانستم کہ راست می گوید گفتم اے جوانمرد! ترا در ذمّۂ من حقوق بسیار است۔ بر من واجب است کہ بر خصمِ تو دلالت کنم۔ و ایں راہ آمد و شد بر تو کوتاہ گردانم۔ ابراہیم ابن سلیمان منم۔ خونِ پدرِ خود از من بخواہ۔ او از من باور نکرد۔ و گفت۔ از حیاتِ خود بہ تنگ آمدۂ و میخواہی کہ از محنت خلاص شوی۔ گفتم۔ لا واللہ من اورا کشتہ ام۔ نشانہا گفتم۔ دانست کہ راست می گویم۔ رنگِ

رویش برافروخت و چشمانش سرخ شد زمانے سر در پیش انداخت۔ بعد ازاں گفت۔ زود شد کہ بہ پدرم رسی۔ و داد دادِ خود از تو خواہد۔ اما من ز بہارے کہ ترا دادہ ام۔ باطل نہ کنم۔ برخیز و بیروں رو۔ کہ بر نفسِ خود ایمن نیستم۔ مبادا کہ گزندے بتو رسانم ایں گفت و ہزار دینار عطا فرمود۔ بگرفتم و بیروں آمدم؏

نظم

جواں مردا جواں مردی بیاموز | ز مردانِ جہاں مردی بیاموز
درون از کینِ کیں جویاں نگہدار | زباں از طعن بدگویاں نگہدار
نکوئی کن بآں کو با تو بد کرد | کہ آں بد رخنہ در اقبالِ خود کرد
چو آئینِ نکوکاری کنی ساز | نگردد جز بتو آں نیکوی باز

حکایت (۸)

از عبد اللہ ابن جعفر رضی اللہ عنہ می آرند۔ کہ روزے عزیمت سفر کردہ بود۔ در نخلستان قومے را دید فرود آمد و غلام سیاہ نگہبانِ آں درختاں بود۔ آں غلام را دو قرص

از خانہ آمد۔ پیش وے سگے ایستادہ بود۔ یک قرص او را انداخت۔ بخورد۔ پس دیگرے را نیز بینداخت۔ آنرا ہم بخورد۔ عبداللہ از وے پرسید کہ ہر روز قوتِ تو چیست۔ گفت۔ آنچہ دیدی۔ فرمود۔ چرا ویرا بر نفسِ خود ایثار کردی۔ گفت۔ وے از ما غریب است۔ گمان می برم کہ از مسافتِ دور آمدہ است۔ و گرسنہ است۔ نخواستم کہ ویرا گرسنہ بگذارم۔ پس گفتمش کہ امروز چہ خواہی خورد۔ گفت۔ روزہ خواہم داشت۔ عبداللہ با خود گفت۔ کہ ہمہ خلق در سخا مرا ملامت کنند۔ حق این است۔ کہ این غلام از من سخی تر است۔ پس آں غلام را آزاد کرد۔ و نخلستان را بوے بخشید۔

قطعہ

نفسِ سگ را بیک دو لقمۂ ناں
بر سگِ نفس ہر کہ کرد ایثار
گر بود بندہ فی المثل شاید
خواجگاں را بہ بندگیش قرار

حکایت (۹)

سگے را گفتند۔ سبب چیست کہ از درِ ہر خانہ کہ باشی۔ گدا
گردِ آں خانہ نتواں گذشت۔ گفت من از حرص و طمع
دورم و بے طمعی و قناعت مشہور۔ از خوانے بہ تنک نانے
قانع ام۔ و از بریانے بہ خشک استخوانے خورسند۔ اما گدا
سخرۂ حرص و طمع و مدعیِ جوع و منکرِ شبع۔ نان یک ہفتہ اش
در انبان۔ و زبانش در طلبِ نانِ یک شبہ جنبان۔ تمنائے
دریوزہ اش بر پشت۔ و عصائے دریوزہ اش در مشت۔
قناعت از حرص و طمع دور است۔ و قانع از حریص و طامع
نفور۔

قطعہ

در ہر دلے کہ عزِ قناعت نہاد پائے
از ہر چہ بود حرص و طمع را ببست دست

ہر جا کہ عرض کرد قناعت متاعِ خویش
بازارِ حرص و معرکۂ آرزو شکست

حکایت (۱۰)

شغالے خروسے را در خوابِ سحر بگرفت۔ فریاد بر داشت کہ من مونسِ بیدارانم۔ و موذنِ شب زندہ داراں۔ از کشتنِ من بپرہیز۔ و خونِ مرا بہ تیغِ تعدّی مریز۔ شغال گفت ۔ من در کشتنِ تو چناں یک جہت نیستم کہ بہ ہیچ وجہ ازاں باز ایستم۔ و خود را ازیں اختیار پرداختم۔ و ترا دریں صورت مخیّر ساختم۔ اگر خواہی بیک ضربِ پنجہ جان ترا بستانم۔ و اگر خواہی لقمہ لقمہ کردانم۔

قطعه

جز بہ تدبیرِ خرد از سرِ خود دور مکن
گر شریرے بتو آں شور و شرے گیرد پیش

بہ تضرّع مسپر راہِ خلاصی کہ باآں
از بدش گر نگذاری تیرے گیرد پیش

حصۂ نظم

مختصر حالاتِ زندگی نظامی گنجوی

ابو محمدؐ نظام الدین الیاس نام۔ نظامی تخلص ہے۔ ۵۴۱ھ میں بمقام گنجہ ولادت ہوئی۔ اسی مناسبت سے نظامی گنجوی کہلاتے ہیں۔ تحصیل علوم کے بعد شاعری کی طرف توجہ کی اور اس قدر کمال حاصل کیا کہ بڑے بڑے اُمرا و سلاطین اُن سے ملنے کے مشتاق رہتے تھے۔ نظامی نے پانچ ضخیم ضخیم مثنویاں لکھیں۔ جو پنج گنج یا خمسۂ نظامی کہلاتی ہیں۔ ان پانچوں مثنویوں میں سکندرنامہ اور مخزنِ اسرار کو بڑی اہمیت حاصل ہے۔ نظامی کو واقعہ نگاری اور جذبات نویسی میں یدِ طولیٰ حاصل تھا۔ زورِ بیان اور قدرتِ کلام، نازک استعارات اور لطیف تشبیہات کے استعمال پر نظامی کو جو قدرت حاصل ہے۔ اوروں کے یہاں بہت کم دیکھنے میں آئی۔

انتخاب از سکندر نامۂ نظامی گنجوی

خدایا جہاں پادشاہی تراست — ز ما خدمت آید خدائی تراست
پناہِ بلندی و پستی توئی — ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی
ہمہ آفریدہ است بالا و پست — توئی آفرینندۂ ہرچہ ہست
چناں آفریدی زمین و زماں — ہماں گردشِ انجم و آسماں
کہ چندانکہ اندیشہ گردد بلند — سرِ خود بروں ناورد زیں کمند
نبود آفرینش تو بودی خدائے — نباشد ہمہ ہم تو باشی بجائے
ہمہ زیر دستیم و فرماں پذیر — توئی یاوری دہ توئی دستگیر
پدید آورِ خلق و عالم توئی — تو میرانی و زندہ کنی ہم توئی
بد و نیک را از تو آید کلید — ز تو نیک و از من بد آید پدید
چو نامِ توام جاں نوازی کند — بمن دیو کے دست بازی کند
چو عاجز رہانندہ دانم ترا — دریں عاجزی کے نخواہم ترا
بلے کارِ تو بندہ پروردن است — مرا کار با بندگی کردن است
نگہدارم از رخنۂ رہزناں — مکن شاد بر من دلِ دشمناں
نشاید ترا جز بتو ..... یافتن — عناں باید از ہر درے تافتن
سپردم بتو مایۂ خویش را — تو دانی حسابِ کم و بیش را

مُناجات

بزرگا! بزرگی دها! بیکسم — توئی یاوری بخش و یاری رسم
نیاوردم از خانه چیزے نخست — تو دادی همه چیز من چیز تست
چو کردی چراغ مرا نور دار — ز من بادِ مشعل کشاں دور دار
عقوبت مکن عذر خواه آمدم — بدرگاهِ تو روسیاه آمدم
سیاهم مرا هم تو گرداں سپید — مگر دانم از درگهت ناامید
خداوند مائی و ما بنده ایم — به نیروئے تو یک بیک زنده ایم
بر آں دارم اے مصلحت خواهِ من — کہ باشد سوئے مصلحت راهِ من
رہے پیشم آور کہ انجام کار — تو خوشنود باشی و من رستگار
امیدم بتو هست ز اندازه بیش — مکن ناامیدم ز درگاهِ خویش
ز خود گرچه مرکب برون رانده ام — براهِ تو در نیم ره مانده ام
تو بازارِ من بے من آراستی — بداں رسم و آئیں کہ می خواستی
ز رونق مبر نقشِ آرائشم — نصیبے ده از گنج بخشائشم
تو دادی مرا پایگاهِ بلند — توام دستگیر اندریں پائے بند
سرے را کہ بر سر نهادی کلاه — مینداز در پائے هر خاک راه
نظامی دریں بارگاهِ رفیع — نیاری بجز مصطفیٰ را شفیع

انتخاب از بوستانِ سعدی

حکایت (۱)

تو کے بشنوی نالۂ دادخواہ   بکیواں برت کلۂ خوابگاہ
چناں خسپ کاید فغانت بگوش   اگر دادخواہے برآرد خروش
کہ نالد ز ظالم کہ در دورِ تست   کہ ہر جور کو می کند جورِ تست
نہ سگ دامنِ کاروانی درید   کہ دہقان ناداں کہ سگ پرورید
دلیر آمدی سعدیا در سخن   چو تیغے بدست است فتحے بکن
بگو آنچہ دانی کہ حق گفتہ بہ   نہ رشوت ستانی و نے عشوہ دہ
زباں بند و دفترِ ز حکمت بشوئے   طمع بگسل و ہرچہ خواہی بگوئے

حکایت (۲)

شنیدم کہ در وقتِ نزعِ رواں   بہ ہرمز چنیں گفت نوشیرواں
کہ خاطر نگہدارِ درویش باش   نہ در بندِ آسایشِ خویش باش
نیاید بنزدیک دانا پسند   شباں خفتہ و گرگ در گوسپند
برو پاسِ درویشِ محتاج دار   کہ شاہ از رعیت بود تاجدار

رعیت چو بیخ اند سلطان درخت — درخت اے پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دلِ خلق ریش — وگر می کنی می کنی بیخ خویش
اگر جادۂ بایدت مستقیم — رہِ پارسایان امید است و بیم
گزندِ کسانش نباید پسند — کہ ترسد کہ در ملکش آید گزند
وگر در سرشت وے این خوئے نیست — در آن کشور آسودگی بوئے نیست
فراخی دران مرز و کشور مخواہ — کہ دل تنگ بینی رعیت ز شاہ
ز مستکبران دلاور بترس — ازان کو نترسد ز داور بترس
خرابی و بدنامی آید ز جور — بزرگان رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید بہ بیداد کشت — کہ مر سلطنت را پناہند و پشت
مراعاتِ دہقان کن از بہرِ خویش — کہ مزدورِ خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسے — کزو نیکوی دیدہ باشی بسے

حکایت (۳)

شبے دودِ خلق آتشے برفروخت — شنیدم کہ بغداد نیمے بسوخت
یکے شکر گفت اندران حال زود — کہ دکانِ ما را گزندے نبود
جہاندیدۂ گفتش اے بوالہوس — ترا خود غمِ خویشتن بود و بس
پسندی کہ شہرے بسوزد بنار — وگرچہ سرایت بود برکنار

بجز سنگدل کے کند معدہ تنگ — چو بیند کسان بر شکم بستہ سنگ
توانگر خود آں لقمہ چوں می خورد — چو بیند کہ درویش خوں می خورد
مگو تندرست است رنجور دار — کہ می پیچد از غصہ رنجور وار
تنک دل چو یاراں بمنزل رسند — نخسپد کہ واماندگاں در پسند
دل پادشاہاں شود بارکش — چو بینند در گل خرِ خارکش
اگر در سرائے سعادت کسے است — ز گفتار سعدیش حرفے بسے است

همینت بسند است اگر بشنوی
اگر خار کاری سمن ندروی

حکایت (۴)

یکے بر سر شاخ و بن می برید — خداوند بستاں نگہ کرد و دید
بگفتا کہ ایں مرد بد می کند — نہ با من کہ با نفسِ خود می کند
نصیحت نجات است اگر بشنوی — ضعیفاں میفگن بکتفِ قوی
کہ فردا بداور برد خسروے — گدائے کہ پیشت نیرزد جوے
چو خواہی کہ فردا بود مہترے — مکن دشمنِ خویشتن کہترے
کہ چوں بگذرد بر تو ایں سلطنت — بگیرد بکیں آں گدا دامنت
مکن پنجہ از ناتواناں بدار — کہ گر بفگنندت شوی شرمسار

که زشت است در چشم آزادگان بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندل و نیک بخت بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنباله راستان کج مرو
وگر راست خواهی ز سعدی شنو

حکایت (۵)

شنیدم که دارای فرخ تبار ز لشکر جدا ماند روز شکار
دوان آمدش گله بانی به پیش شهنشه برآورد تفنگ ز کیش
بصحرا در از دشمنان دار باک که در خانه باشد گل از خار پاک
برآورد چوپان به دل خروش که دشمن نیم در هلاکم مکوش
من آنم که اسبان شه پرورم بخدمت بدین مرغزار اندرم
ملک را دل رفته آمد بجای بخندید و گفت ای نکوهیده رای
ترا یاوری کرد فرخ سروش وگرنه زه آورده بودم بگوش
نگهبان مرعی بخندید و گفت نصیحت ز یاران نشاید نهفت
نه تدبیر محمود و رای نکوست که دشمن نداند شهنشه ز دوست
چنان است در مهتری شرط زیست که هر کهتری را بدانی که کیست
مرا بارها در حضر دیده ای ز خیل و چراگاه پرسیده ای

سکونت بمہر آمدم پیش باز — نمی دانیم از بد اندیش باز
توانم من اے نامور شہریار — کہ اسپے بیروں آرم از صد ہزار
مرا گلہ بانی بعقل است و رائے — تو ہم گلۂ خویش داری بپائے

دراں دارِ ملک از خلل غم بود
کہ تدبیرِ شاہ از شباں کم بود

غزلیات سعدی

(۱)

مشتاقی و صبوری از حد گذشت یارا — گر تو شکیب داری طاقت نماند ما را

باری بچشم احسان در حال من نظر کن — کز خوان پادشاهان نعمت رسد گدا را

سلطان که خشم گیرد بر بندگان حضرت — حکمش رسد ولیکن حدی بود جفا را

من بی تو زندگانی خود را نمی پسندم — کاسایشی نباشد بی دوستان بقا را

چون تشنه جان سپردم آنگه چه سود دارد — آب از دو چشم دادن بر خاک من گیا را

حال نیازمندی در وصف می نیاید — آنگه که باز گردیم گوییم ماجرا را

باز آ و جان شیرین از من ستان بخدمت — دیگر چه برگ باشد درویش بی نوا را

یارب تو آشنا را مهلت ده و سلامت — چندانکه باز بیند دیدار آشنا را

سعدی قلم بسختی رفتست و نیک بختی
پس هر چه پیشت آید گردن بنه قضا را

غزل (۳)

تو خود بصحبت امثال ما نپردازی — نظر بحال پریشان ما نیندازی
وصال پادشها دیر متفق گردد — که من اسیر نیازم تو صاحب نازی
کجا بصید ملخ همت فرود آید — بدین صفت که تو باز بلندپروازی
وگر هلاک منت درخور است باکی نیست — قتیل عشق شهید است و قاتلش غازی
کدام سنگدل است آنکه عیب من گوید — گر آفتاب ببینی چو موم بگدازی
بسر نشود عاشقی و مستوری — که عاقبت بکند رنگ زرد غمازی
چه جرم رفت که با ما سخن نمی‌گوئی — چه دشمنی که تو با دوستان نمی‌سازی
هنوز با همه بد عهدیت دعا گویم — که گر بقهر برانی به لطف بنوازی

تو آنچه صاحب دیوان مکن که سعدی را
بیکباره از نظر خویشتن بیندازی

[illegible]

مختصر حالاتِ زندگی خواجہ حافظ شیرازی

شمس الدین نام۔ حافظ تخلص۔ خواجہ بہاءالدین ملک التجار کے بیٹے تھے۔ بچپن میں سایۂ پدری سر سے اُٹھ گیا۔ بڑے بھائی نے محلہ کے اوباشوں کی صحبت میں رہ کر تمام ترکہ پدری ضائع کر دیا۔ حافظ نے گذر اوقات کے لئے خمیر بنانے کا پیشہ اختیار کیا۔ قرآن مجید حفظ کر کے کچھ علم حاصل کیا اور شعر گوئی کا شوق ہوا۔ ابتدا میں بے تکے شعر کہتے تھے۔ لیکن بعد میں باباکوہی کے مزار پر جا کر روئے اور فیض حاصل کیا۔ چنانچہ تمام علوم ظاہری و باطنی سے بہرہ اندوز ہوئے۔ اور صبح اُٹھ کر سب سے پہلے ایک غزل لکھی جس کا مطلع ہے:

دوش وقتِ سحر از غصہ نجاتم دادند وندراں ظلمتِ شب آبِ حیاتم دادند

اہلِ شیراز غزل سن کر حیران رہ گئے اور ان کی قدر و منزلت کرنے لگے۔

شیخ سعدی کے بعد خواجہ حافظ کو غزل گوئی میں جو مرتبہ حاصل ہوا وہ کسی اور کو میسر نہ ہو سکا۔ سعدی کے پورے سو سال بعد وفات پائی (خاکِ مصلیٰ) مادۂ تاریخ وفات ہے۔ کلام میں فصاحت و بلاغت کے علاوہ جوشِ مستی و رندانہ جرأت، ادا، لطافتِ بیان، مضمون آفرینی، تخیل کی بلندی غرض کہ جملہ محاسنِ شعری بوجہ احسن پائے جاتے ہیں۔

غزلیاتِ خواجہ حافظ شیرازی

(۱)

دوش وقتِ سحر از غصہ نجاتم دادند — وندراں ظلمتِ شب آبِ حیاتم دادند
چہ مبارک سحرے بود و چہ فرخندہ شبے — آں شبِ قدر کہ ایں تازہ براتم دادند
چوں من از عشقِ رخش بیخود و حیراں گشتم — خبر از واقعۂ لات و مناتم دادند
من اگر کام روا گشتم و خوشدل چہ عجب — مستحق بودم و اینہا بزکاتم دادند
بعد ازیں روئے من و آئینۂ حسنِ نگار — کہ در آنجا خبر از جلوۂ ذاتم دادند
ہاتف آں روز بمن مژدۂ ایں دولت داد — کہ ببازارِ غمت صبر و ثباتم دادند
ایں ہمہ قند و شکر کز سخنم می ریزد — اجرِ صبریست کزاں شاخ نباتم دادند
کیمیائے است عجب بندگیِ پیرِ مغاں — خاکِ او گشتم و چندیں درجاتم دادند

ہمتِ حافظ و انفاسِ سحرخیزاں بود
کہ ز بندِ غمِ ایام نجاتم دادند

غزل دیگر

دل میرود ز دستم صاحبدلاں خدارا — دردا کہ رازِ پنہاں خواہد شد آشکارا

کشتی شکستہ گانیم اے بادِ شرطہ برخیز — باشد کہ باز بینم آں یارِ آشنا را

اے صاحبِ کرامت شکرانۂ سلامت — روزے تفقدے کن درویشِ بے نوا را

آسایشِ دو گیتی تفسیرِ ایں دو حرف است — با دوستاں تلطف با دشمناں مدارا

در کوئے نیکنامی ما را گذر ندادند — گر تو نمی پسندی تغییر کن قضا را

سرکش مشو کہ چوں شمع از غیرتت بسوزد — دلبر کہ در کفِ او موم است سنگِ خارا

گر مطربِ حریفاں ایں پارسی بخواند — در رقص و حالت آرد پیرانِ پارسا را

ہنگامِ تنگدستی در عیش کوش و مستی — کیں کیمیائے ہستی قاروں کند گدا را

حافظ بخود نپوشید ایں خرقۂ می آلود
اے شیخِ پاکدامن معذور دار ما را

مختصر حالاتِ زندگی نظیری نیشاپوری

محمد حسین نام۔ نظیری تخلص۔ نیشاپور وطن۔ وطن میں شہرت حاصل کرنے کے بعد ہندوستان آئے۔ عبدالرحیم خانخاناں کے توسل سے شہنشاہ اکبر کے دربار میں شرفِ باریابی حاصل کیا۔ لیکن مستقل طور پر خانخاناں سے وابستہ رہے۔ اور احمد آباد کو مستقر بنایا۔ خانخاناں نے بڑی قدر و منزلت کی۔ اور کئی بار جواہرات سے منہ بھرا۔ سنہ ۱۶۱۲ء میں بمقام احمد آباد انتقال کیا اور محلہ تاج پور میں دفن ہوئے۔ غزلیاتِ نظیری کو فارسی زبان پر بڑی اہمیت حاصل ہے۔ حسن و عشق کے بیان کو نہایت دلکش پیرایہ میں ادا کیا ہے۔ نئی نئی ترکیبیں اختراع کی ہیں۔ فارسی امثال و محاورات کو بڑی خوبصورتی سے نظم کیا ہے۔ شعر میں نزاکت اور بیان میں لطافت بدرجۂ اتم پائی جاتی ہے۔

انتخاب از غزلیاتِ نظیری

(۱)

از کف نمی دهد دلِ آسان ربوده را   دیدیم زورِ بازوی ناآزموده را
من در پیِ رہائی و او ہر دم از فریب   بر سر گره زند گرهِ ناگشوده را
نتوان شنود قند مکرر ز آن لبان   بتوان شنود تلخ مکرر شنوده را
یک ره خوشم ز خندهٔ دندان نما نکرد   تا کے نماید آن گہرِ نانموده را
ساغر کجاست تا گله از دل برون بریم   روشن کنیم خاطرِ کلفت زدوده را
تا منفعل ز رنجشِ بیجا نه بینمش   می آرم اعترافِ گناهِ نبوده را

منظورِ یار گشت نظیری کلام ما
بیهوده صرفِ شکر نکردیم دوده را

غزل دیگر

چه خوش است از دو یکدل سرِ حرف باز کردن   سخنِ گذشته گفتن گلهٔ دراز کردن
گہے از نیازِ پنہان نظرے به مہر دیدن   گہے از عتابِ ظاہر نگہے بناز کردن
اثرِ عتاب بردن ز دل ہم اندک اندک   به بدیہه آفریدن به بہانه ساز کردن
تو اگر بجور سوزی ز جفا کشان نیاید   بجز از دعائے جانت و سرِ نیاز کردن

نہ چناں گرفتہ جا بمیان جان شیریں — کہ تواں ترا دو جا نراز ہم امتیاز کردن
زخمار مے ندارم سر و برگ سجدۂ بت — دل و خاطر پریشاں نتواں نماز کردن
تو بخویشتن چہ کردی کہ بما کنی نظیری — بخدا کہ واجب آمد ز تو احتراز کردن

مختصر حالات امیر خسروؒ

امیر نجم الدین نام۔ پہلے سلطانی تخلص تھا۔ پھر خسرو رکھا۔ والد کا نام سیف الدین ہے جو ترکستان کے شہر کش کے رہنے والے اور قبیلہ کے رئیس تھے۔ خسرو پٹیالی ضلع ایٹہ میں سنہ ۶۰۵ھ میں پیدا ہوئے۔ پندرہ سال کی عمر میں تمام علوم وفنون درسیہ سے فارغ ہو کر شعر کہنا شروع کیا۔ تھوڑے ہی دنوں میں بہترین شعراء میں شمار ہونے لگا۔ تین لاکھ سے زائد اشعار کہے۔ نظم کی تمام اقسام پر قدرت حاصل تھی۔ مختلف بادشاہوں کے دربار سے وابستہ رہے۔ سلطان نظام الدین محبوب الٰہیؒ کے چہیتے مرید اور خلیفہ تھے۔ سنہ ۷۲۵ھ میں انتقال کیا اور سلطان جی کے پائینتی دفن ہوئے۔ کلام میں درد، سوز و گداز، جوش، روانی پائی جاتی ہے۔ تصوف کے دقیق مسائل کو بڑی خوبی سے نظم کیا ہے۔

انتخاب از دیوانِ خسرو

غزل (۱)

رسید بادِ صبا تازہ کرد جانِ مرا — نہفتہ داد بمن بوئے دلستانِ مرا
مرا گذر بہ گلستاں بسے است لیک چہ سود — کہ سوئے من نظرے نیست گلستانِ مرا
نشاں نماند ز نقشم کجاست عارضِ او — کہ در کشد قلم ایں نقشِ بے نشانِ مرا
فغانِ من ز کجا بشنود بگوش آں شوخ — کہ خود نمی شنود گوشِ من فغانِ مرا
پرید جانبِ او مرغِ روح با من گفت — کہ من روم تو نگہدار آشیانِ مرا
خوش آں دمے کہ در آید سپیدہ دم ز درم — پُر از ستارہ و مہ کردہ خانمانِ مرا
رو اے صبا تو بگو سروِ رفتہ را باز آئے — بنو بہار بدل کن بیکے خزانِ مرا
ز رفتنِ تو بجاں آمدم نمیدانم — کہ رفتنت ز کجا خواست بہرِ جانِ مرا

دلِ شکستۂ خسرو بجانبِ تو شتافت
غریب ہست نگہدار میہمانِ مرا

غزل دیگر

اے ترک کماں ابرو من کشتۂ ابرویت — ملکے ہمہ ہند و چیں بدہم بیکے مویت
گفتی کہ بدیں سو ہا غمناک چہ میگردی — آوارہ دلے دارم در حلقۂ گیسویت
وقتے بطفیلم گو بنواز و سرم آخر — تا چند بہر نفسے حسرت خورم از کویت
مسجد چہ روم چندیں آخر چہ نماز است ایں — رو کم بسوے قبلہ دل جانب ابرویت
شبہا ہمہ کس خفتہ جز من کہ زبے خوابی — افسانۂ دل گویم در پیش سگ کویت
گہ نام گلے گیرم گہ یاد گلستانے — زینگونہ در اندازم ہر جا سخن از رویت
بوے گل از یں پیشم در باغ نمودی رہ — بارے بوزید از تو ہم خوش شدم از بویت

سر در خم چوگانت راضی است بدیں خسرو
آں بخت کہ گہ آرد سر در خم بازویت

مختصر حالاتِ زندگی مولانا عراقی

فخرالدین ابراہیم نام۔ عراقی تخلص۔ ہمدان وطن ہے۔ قلندروں کے ایک گروہ کے ساتھ ہندوستان آئے۔ اور اطراف نارنول میں ایک سخت آندھی کے طوفان میں گھر کر ساتھیوں سے بچھڑ گئے۔ ملتان پہنچ کر بہاؤالدین زکریا ملتانیؒ سے شرف بیعت حاصل کیا۔ چند روز بعد ہی شیخ نے فطری استعداد کے باعث خرقۂ خلافت و اجازت سے نوازا۔ اور رحلت کے وقت اپنا جانشین مقرر کیا۔ ۲۵ سال ہندوستان میں قیام کرنے کے بعد مریدانِ ہندی کی مخالفت سے مجبور ہوکر زیارت حرمین شریفین کے بعد قونیہ میں قیام کیا۔ آخری زمانہ میں ملک شام کا سفر کیا اور وہیں سنہ ۱۲۸۹ھ میں رحلت کی۔ دمشق میں مزار زیارت گاہِ خاص و عام ہے۔

صوفیانہ شاعری میں عراقی کو امتیاز حاصل ہے۔ تصوف کے پُرپیچ دردقیق مسائل نیز اسرار و معارف اور وارداتِ قلبی ایسے دلکش پیرائے میں نظم کئے ہیں کہ اربابِ ذوق اور صاحبِ دل لطف اندوز ہوتے اور سر دُھنتے ہیں۔

غزلیاتِ عراقی

(۱)

صنما رہِ قلندر سزوار بمن نمائی — کہ دراز و دور دیدم رہ و رسمِ پارسائی
بزمین چو سجدہ کردم ز زمیں ندا بر آمد — کہ مرا خراب کردی تو بسجدۂ ریائی
نیم اہلِ زہد و تقوے بمن آر ساغرِ مے — کہ بصدق توبہ کردم ز عبادتِ ریائی
چو ز بادہ مست گشتم چہ کلیسا و چہ کعبہ — چہ بہ ترکِ خود گرفتم چہ وصال و چہ جدائی
نہ زر و نہ سیم دارم نہ دل و نہ دین و دنیا — منم و حریفِ کنجے و نوائے بے نوائی
بہ طوافِ کعبہ رفتم بحرم رہم نہ دادند — تو بروںِ در چہ کردی کہ درونِ خانہ آئی

درِ دیر کوفتم من ز درون ندا بر آمد
تو بیا بیا عراقی کہ ز خاصگانِ مائی

غزل دیگر

نخستیں بادہ کاندر جام کردند — ز چشمِ مستِ ساقی وام کردند
لبِ میگونِ جاناں جام در داد — شرابِ عاشقانش نام کردند
بمجلس نیک و بد را جائے دادند — بجائے کارِ خاص و عام کردند
ازاں لب کارزوئے جانِ دلہاست — نصیبِ بے دلاں دشنام کردند

بہ غمزہ صد سخن گفتند با جاں　　بہ دل زابرو دو صد پیغام کردند
بعالم ہر کجا درد و غمے بود　　بہم کردند و عشقش نام کردند
چو خود کردند رازِ خویشتن فاش
عراقی را چرا بدنام کردند

مختصر حالاتِ زندگی مرزا غالب

اسد اللہ خاں نام - غالب تخلص - ۱۲۱۲ھ میں بمقام آگرہ ولادت ہوئی - پدر بزرگوار کا سایہ بچپن میں سر سے اُٹھ گیا - چچا نے پرورش کی - نواب الٰہی بخش خاں معروف کی صاحبزادی سے شادی ہوئی اور دہلی رہنے لگے - فارسی نظم و نثر لکھنے پر قدرت کاملہ حاصل تھی - نثر میں مہر نیم روز - ماہ نیم ماہ - پنج آہنگ - دستنبو وغیرہ مشہور تصانیف ہیں - نظم میں ایک ضخیم کلیات یادگار ہے - جو نظم کی مشہور اقسام قصائد و غزلیات، رباعیات و قطعات وغیرہ پر مشتمل ہے - لیکن غزلیات مخصوص اہمیت کی حامل ہیں - ندرتِ خیال - جدتِ اسالیب - دلکش تشبیہات و استعارات - فلسفہ و تصوف وغیرہ ان کے کلام کی خصوصیات ہیں - ۱۸۶۹ء میں انتقال ہوا اور درگاہ نظام الدین اولیاؐ میں دفن ہوئے -

غزل غالب

(۱)

خوش بود فارغ ز بندِ کفر و ایمان زیستن
حیف کافر مردن و آوخ مسلمان زیستن

شیوهٔ رندان بے پروا خرام از من مپرس
اینقدر دانم کہ دشوار است آسان زیستن

برد گوئے خرمی از ہر دو عالم ہر کہ یافت
در بیاباں مردن و در قصر و ایوان زیستن

راحتِ جاوید ترکِ اختلاطِ مردم است
چوں خضر باید ز چشمِ خلق پنہاں زیستن

روزِ وصلِ یار جاں دہ ورنہ عمرے بعد ازیں
ہمچو ما از زیستن خواہی پشیماں زیستن

بر نویدِ مقدمت صد بار جاں باید فشاند
بر امیدِ وعدہ ات زنہار نتوان زیستن

دیدہ گر روشن سوادِ ظلمت و نور است چیست
فارغ از اہرمن و غافل ز یزداں زیستن

ابتذالے دارد ایں مضمون تو از عیب نیست
نگذرد در خاطرِ نازک خیالاں زیستن

غالب از ہندوستاں بگریز فرصت مغتنمست
در نجف مردن خوش است و در صفاہاں زیستن

غزل (۲)

ایکہ گفتی ندہی دادِ دل آرے ندہی	تا چہ من دل بجفا شیوہ نگارے ندہی
ماہ و خورشید دریں دائرہ بیکار نیند	توکہ باشی کہ بخود زحمتِ کارے ندہی
سر براہِ دمِ شمشیر جوانے نہ نہی	تن بہ بندِ خمِ فتراکِ سوارے ندہی
سینہ را خستۂ اندازِ فنائے نہ کنی	دیدہ را تا لقش بیداد غبارے ندہی
خون بذوقِ غمِ یزداں نشناسے نخوری	دیں بمہرِ حقِ اُلفت نگزارے ندہی
آخر کار نہ پیداست کہ در تن فشرد	کفِ خونے کہ بداں زینتِ دارے ندہی
حیف گر تن بہ سگانِ سرِ کوئے نرسد	وائے گر جاں بسرِ راہگذارے ندہی
بہ خمِ طرۂ حورانِ بہشت آویزند	نازپروردہ دلے را کہ بیارے ندہی

گر تنزل نبود ابرِ بہارے غالبؔ
کہ دُر افشانی و زافشاندہ شمارے ندہی

مختصر حالات زندگی ڈاکٹر محمدؒ اقبال

ڈاکٹر محمدؒ اقبال نام۔ ۱۸۷۳ء میں بمقام سیالکوٹ پیدا ہوئے۔ لاہور میں تعلیم پائی۔ ایم۔اے پاس کرنے کے بعد گورنمنٹ کالج میں پروفیسر ہوگئے۔ ۱۹۰۵ء میں مزید تکمیل کے لئے انگلستان گئے۔ اور ڈاکٹری و بیرسٹری کے ڈپلوما حاصل کئے۔ نیز ممالک اسلامیہ کی سیر و سیاحت کرکے ۱۹۰۸ء میں واپس ہندوستان آکر بیرسٹری کرنے لگے۔ بچپن ہی سے شاعری کا شوق تھا۔ رفتہ رفتہ ترقی کرکے شاعری میں بلند مقام حاصل کیا۔ اردو و فارسی دونوں زبانوں میں ایسے شعر کہے۔ کہ اہل زبان ان کی قادر الکلامی کے قائل ہوگئے۔ باوجود ہندی نژاد ہونے کے فارسی زبان پر ایسی قدرت کاملہ حاصل تھی کہ اہل فارس اپنا قومی شاعر ماننے پر مجبور ہوگئے۔ مثنوی، اسرار خودی، رموز بیخودی، پیام مشرق، زبور عجم وغیرہ ان کی مشہور تصانیف ہیں۔ جو ان کی قادر الکلامی پر دلالت کرتی ہیں۔ ان کا کلام عالم اسلام کے لئے ایک پیغام ہے۔ ۲۱ اپریل ۱۹۳۸ء کو لاہور میں وفات پائی۔ اور شاہی مسجد لاہور کے سامنے کے میدان میں دفن ہوئے۔

کلامِ اقبال

(۱)

از همه کس کناره گیر صحبتِ آشنا طلب — هم ز خدا خودی طلب هم ز خودی خدا طلب
از خلشِ کرشمه کار نمی شود تمام — عقل و دل و نگاه را جلوه جدا جدا طلب
عشق بسر کشیدن است شیشهٔ کائنات را — جامِ جهان نما مجو دستِ جهان کشا طلب
راهروان برهنه پا راه تمام خارزار — تا بمقامِ خود رسی راحله از خدا طلب
چون بکمال می‌رسد فقر دلیلِ خسروی است — مسندِ کیقباد را در تهِ بوریا طلب
پیش نگر که زندگی راه بعالمی طلب — از سرِ آنچه بود و رفت درگذر انتها طلب
ضربتِ روزگار اگر ناله چو نی دهد ترا — بادهٔ من بکف بنه چاره ز مومیا طلب

دیگر

این جهان چیست صنم خانهٔ پندار من است — جلوهٔ آن گروِ دیدهٔ بیدار من است
هستی و نیستی از دیدن و نادیدنِ من — چه زمان و چه مکان شوخیِ افکار من است
از فسون کاریِ دل سیر و سکون غیب و حضور — اینکه غماز و گشایندهٔ اسرار من است
آن جهانی که درو کاشته را میدروند — نور و نارش همه از سبحه و زنار من است

ساز تقدیرم و صد نغمهٔ پنهان دارم — هر کجا زخمهٔ اندیشه رسد تار من است

ای من از فیض تو پاینده نشان تو کجاست — این دو گیتی اثر ماست جهان تو کجاست

دیگر

زندگی سوز و ساز به ز سکون دوام — فاخته شاهین شود از تپش زیر دام

هیچ نیاید ز تو غیر سجود و نیاز — خیز چو سرو بلند ای به عمل نرم گام

کوثر و تسنیم برد از تو نشاط عمل — گیر ز مینای تاک بادهٔ آیینه فام

زشت و نکو زادهٔ وهم خداوند تست — لذت کردار گیر گام بنه سوی کام

خیز که بنمایمت مملکت تازهٔ — چشم جهان بین گشا بهر تماشا خرام

قطرهٔ بی مایهٔ گوهر تابنده شو — از سر گردون بیفت گیر به دریا مقام

تیغ درخشندهٔ جان جهانی گسل — جوهر خود وا نما آی برون از نیام

بازوی شاهین گشا خون تذروان بریز — مرگ بود باز را زیستن اندر کنام

تو نه شناسی هنوز شوق بمیرد ز وصل

چیست حیات دوام سوختن ناتمام

مختصر حالاتِ زندگی جگرؔ مراد آبادی

علی سکندر نام۔ جگرؔ تخلص۔ آبا و اجداد دہلی کے رہنے والے تھے۔ شاہانِ وقت کے عتاب کی وجہ سے ترکِ وطن کر کے مراد آباد چلے گئے اور وہیں مستقل سکونت اختیار کر لی۔ سنہ ۱۸۹۰ء میں جگرؔ وہیں پیدا ہوئے۔ اسی مناسبت سے مراد آبادی کہلاتے ہیں۔ لیکن ہوش سنبھالنے کے بعد جگرؔ مراد آباد میں کبھی نہیں رہے۔ حضرت اصغرؔ گونڈوی سے بے پناہ عقیدت تھی۔ چنانچہ زندگی کا زیادہ وقت گونڈہ ہی میں گذرا۔ اور ۹ ستمبر سنہ ۱۹۶۰ء کو وہیں انتقال کیا اور حضرت اصغرؔ گونڈوی کے پہلو میں دفن ہوئے۔ اگرچہ حضرت جگرؔ کا اردو کلام ان کی شہرت و عظمت کا ذریعہ بنا لیکن ان کا فارسی کلام بھی فصاحت و بلاغت، سلاست و روانی، ندرتِ خیال اور لطیف تشبیہات و استعارات کے اعتبار سے بہت بلند پایہ ہے۔ جوشِ مستی، سوز و گداز جو غزل کی جان ہیں ان کی غزلیات میں بدرجہ اتم پائے جاتے ہیں۔ تصوّف کے پُر پیچ اور دقیق مسائل بہ سیدھی سادی سلیس فارسی زبان میں ادا کئے ہیں۔

غزلیاتِ جگر

فارغ ز خزانے و هم از باغ و بهارے
مائیم و خیالِ رخِ خورشید نگارے

دیدم بدرِ دیر عجب شعبده کارے
میخانه بدوشے و گلستاں بکنارے

بربادیِ ما پرس ازاں سینه فگارے
در عین بهار بکه جدا شد ز بهارے

یک داغ ز آزاریِ عشق به سینه
این است خزانے و همین است بهارے

اشکم سرِ مژگاں است که شبنم به سرِ شاخ
شبنم سرِ شاخ است که منصور بدارے

صد بار گذشتیم ز هر مرحلهٔ عشق
حیرت به همان طرزِ ادا آئینه دارے

بلبل همه تن خون شد و گل شد همه تن چاک
اے وائے بهارے اگر این است بهارے

اغیار بدل خنده زن و دل بتو مشغول
خلقے پسِ دیوانه و دیوانه بکارے

اے خسروِ خوباں نظرے کن ز سرِ مهر
افتاده بکوئے جگرِ سینه فگارے

غزل دیگر

دل عطا کن تا درونش دردها پیدا کنم
دیدهٔ ده تا برونش دلبرها پیدا کنم

از جلالِ غیرتت صد طورها برهم زنم
در جمالِ رحمتت صد جلوها پیدا کنم

گه ز خونِ حلقِ خود برپا کنم شورِ انا
گه ز چاکِ سینهٔ خود برق‌ها پیدا کنم

گه ز بارنگیِ صورت در جهان آتش زنم
گه ز بیرنگیِ نسبت رنگها پیدا کنم

بیخودی در ده که مستانه شوم بر تو فدا
وز خودی بگذار ما را تا خدا پیدا کنم

در زبانِ بے زبانی ماجرائے گفتنی است
حکم فرما تا صدائے بے صدا پیدا کنم

یک نگاهِ کارفرما از جهانِ دلبری
کز فنائے خویشتن ملکِ بقا پیدا کنم

الفراق اے دل کہ ہر دردی باید مکان
الوداع اے جاں کہ ہر یار جا پیدا کنم

یک دمے بگذار ما را از نصیحت یا حکم
تا ز آهِ مضطرب دستِ دعا پیدا کنم

مختصر حالاتِ زندگی عمر خیام

غیاث الدین نام۔ ابوالفتح عمر کنیت۔ خیام تخلص۔ ان کے والد ابراہیم چونکہ خیمہ دوز تھے اس لئے خیام تخلص اختیار کیا۔ نیشاپور کے ایک گاؤں میں پیدا ہوئے۔ نظام الملک طوسی اور حسن ابن صباح کے ساتھ تعلیم پائی۔ فلسفہ میں بو علی سینا کے ہمسر تھے۔ مذہبی علوم اور ادب و تاریخ کے فن میں امام تھے۔ علم نجوم کے بڑے ماہر تھے۔ نظامی عروضی سمرقندی جیسے ان کے شاگرد تھے۔ سنہ ۱۱۲۱ء میں انتقال ہوا۔ مختلف علوم و فنون میں کتابیں لکھیں۔ مگر ان کی رباعیات کو عالمی اور دائمی شہرت حاصل ہوئی۔ چنانچہ مختلف زبانوں میں ان کا ترجمہ ہوا۔ رباعیات میں آمیزش گناہ، توبہ و استغفار، اخلاق و تصوف، حسن و عشق وغیرہ ہر قسم کے مضامین پائے جاتے ہیں۔ مگر شراب و کباب اور بے ثباتی دنیا وغیرہ بہت خاص اور اہمیت کے حامل ہیں۔

رُباعیاتِ عمر خیام

(۱)

مرد آں نبود کہ خلق خوارند اورا / وز بیم بدی نیک شمارند اورا
رندے کہ نمود روے دستے یکدم / رنداں ہمہ پشت دست دادند اورا

(۲)

اے کردہ ز لطف و قہرِ تو صنع خدا / در عہد ازل بہشت و دوزخ برپا
بزمِ تو بہشت است و مرا جرمے نیست / چوں است کہ در بہشت رہ نیست مرا

(۳)

بت گفت بہ بت پرست کاے عابدِ ما / دانی ز چہ روے گشتۂ ساجدِ ما
بر ما بجمالِ خود تجلّی کردہ است / آنکس کہ ز تست ناظر و شاہدِ ما

(۴)

اے خواجہ یکے کام روا کن مارا / دم در کش و در کارِ خدا کن مارا
ما راست رویم لیک تو کج بینی / رو چارۂ دیدہ کن رہا کن مارا

(۵)

اے دل ز زمانہ بیم احسان مطلب — وز گردشِ دوران سر و سامان مطلب
درمان طلبی درد تو افزون گردد — با درد بساز هیچ درمان مطلب

(۶)

در کوئے نیاز هر دلے را دریاب — در کوئے حضور مقبلے را دریاب
صد کعبۂ آب و گلِ بیک دل نرسد — کعبہ چه روی برو دلے را دریاب

(۷)

اے چرخ فلک خرابی از کینۂ تست — بیدادگری عادتِ دیرینۂ تست
اے خاک اگر سینۂ تو بشگافند — بس گوهرِ قیمتی که در سینۂ تست

(۸)

سر از همه ناکسان نهان باید داشت — راز از همه ابلهان نهان باید داشت
بنگر که بجائے مردمان می چه کنی — چشم از همه مردمان نهان باید داشت

(۹)

در چشم محققان چه زیبا و چه زشت — منزل گہ عاشقان چه دوزخ چه بهشت
پوشیدن بیدلان چه اطلس چه پلاس — زیر سرِ عاشقان چه بالین و چه خشت

(۱۰)

بسیار بگردیم بگردِ در و دشت   اندر همه آفاق بگشتیم و بگشت
از کس نشنیدیم که آمد زین راه   راهے که برفت و راهرو باز نگشت

(۱۱)

آن به که درین زمانه کم گیری دوست   با اهلِ زمانه صحبت از دور نکوست
آنکس که بجملگی ترا تکیه بدوست   چون چشم خرد باز کنی دشمنت اوست

(۱۲)

چندین غمِ مال و حسرت دنیا چیست   هرگز دیدی کسے که جاوید بزیست
این یک نفسے که در تنت عاریت است   با عاریتے عاریتے باید زیست

(۱۳)

گر کارِ تو نیک است بتدبیر تو نیست   ور سر بد بود نیز بتقصیر تو نیست
تسلیم و رضا پیش کن و شاد بزی   چون نیک و بد جهان بتدبیر تو نیست

(۱۴)

با دشمن و دوست فعل نیکو نیکو است   بد کے کند آنکه نیکیش عادت و خو است
با دوست چو بد کنی شود دشمنِ تو   با دشمن اگر نیک کنی گردد دوست

(۱۵)

در ملکِ تو از طاعتِ من هیچ فزود   وز معصیتی که رفت نقصانی بود
بگذار و بگیر زانکه معلوم شد   گیرندهٔ دیری و گذارندهٔ زود

(۱۶)

آن مردنم کز عدمم بیم آید   آن بیم مرا خوشتر ازین بیم آید
جانی است بعاریت مرا داد خدا   تسلیم کنم چو وقتِ تسلیم آید

(۱۷)

تا چند اسیرِ رنگ و بو خواهی شد   چند از پیِ هر زشت و نکو خواهی شد
گر چشمهٔ زہری و دگر آبِ حیات   آخر بدلِ خاک فرو خواهی شد

(۱۸)

درد هر هر آنکه نیم نانی دارد   وز بهرِ نشست آشیانی دارد
نی خادمِ کس بود نه مخدومِ کسی   گو شاد بزی که خوش جهانی دارد

فہرست فرہنگ و تعلیقات

نمبر صفحہ	الفاظ	معانی	نمبر صفحہ	الفاظ	معانی
۷	سرہنگ زادہ	سپاہی کا لڑکا	۱۰	حطام	تھوڑا مال دینا
″	اغلمش	نام بادشاہ ترکستان	۱۱	مقاومت	مقابلہ کرنا
″	ناصیہ	پیشانی	″	مصارعت	پچھاڑنا۔ کشتی لڑنا۔
″	کیاست	دانائی	″	مسطح	ہموار۔ برابر
″	حسود	حسد کرنے والے	″	صدمت	دبدبہ۔ شان
۸	شپرہ	چمگادڑ	″	رویین	کانسی۔ تانبہ
″	معزول	بیکار ہونا	۱۲	غریو	شور۔ غوغا
″	سرایت	اثر کرنا	″	زجر	برا بھلا کہنا۔ جھڑکنا
″	شاید	لایق ہے۔ مناسب ہے	″	دقیقہ	بہت تھوڑا حصہ۔ منٹ
″	ہما	ایک مبارک جانور	″	شیاد	مکار
۹	مشام	سونگھنے کی طاقت	۱۳	بیکراں	بہت زیادہ
″	عود	لوبان۔ اگربتی	″	ملاطیہ	روم کے ایک شہر کا نام
″	کدخدا	گھر کا مالک	″	نصرانی	عیسائی
″	برنج	چاول	″	عقوبت	سزا
″	ہائل	ہولناک۔ ڈراؤنا	″	ماست	چھاچھ۔ دہی کا پانی
۱۰	اعادہ	دوبارہ لوٹانا	″	دوغ	دہی
″	زہرہ	پتہ	″	مامول	امید رکھے ہوئے۔

نمبر صفحہ	الفاظ	معانی	نمبر صفحہ	الفاظ	معانی
١٤	مصادرت	شہر بدر کرنا	١٧	تہنیت	مبارک باد
"	نفی	دور کرنا۔ نکال دینا	١٩	ثلث	تیسرا حصہ
"	خصم	دشمن	"	ربع	چوتھائی حصہ
"	نفقہ	بیوی بچوں پر خرچ کرنا	"	عشر	دسواں حصہ
"	دماں	مست	"	تضرع	گریہ وزاری
"	بحل	معاف کرنا	٢٠	انقراض	کاٹ ڈالنا
١٥	شوریدہ	دیوانہ۔ پاگل	"	صیت	شہرہ۔ آوازہ
"	سحرگاہاں	علی الصبح	"	سفلگی	کمینہ پن
"	کبکاں	چکوریں	"	کژدم	بچھو
"	غوکاں	مینڈک	"	نیش	ڈنک
"	بہائم	چوپائے	"	عقرب	بچھو
١٦	سپری	آخری وقت	"	انحراف	منحرف ہونا۔ بدل جانا
"	تفویض	سپرد کرنا	٢١	مکالمہ	گفتگو
"	بامداداں	صبح کے وقت	"	فردا	آنے والی کل
"	نخستیں	پہلا۔ اوّل	"	رزم	لڑائی
"	اعیان	بڑے لوگ مشہور آدمی	"	مواسا	ہمدردی
"	مفاتیح	کنجیاں	٢٢	زیاں	نقصان
"	منازعت	جھگڑا کرنا	٢٢	اوائل	ابتدا۔ شروع۔ جمع اوّل
١٧	خوشیدہ	سوکھا ہوا	"	نہایت	بے انتہا
"	تعزیت	ماتم پرسی	"	عسرت	تنگی۔ مفلسی

نمبر صفحہ	الفاظ	معانی	نمبر صفحہ	الفاظ	معانی
۲۳	تقرب	نزدیکی	۲۸	شہریار	بادشاہ
〃	نوع	قسم	۳۰	مضرت	نقصان پہنچانا
۲۴	اشخاص	شخص کی جمع۔ بدن	〃	عزیمت	ارادہ کرنا
〃	ریب	شک	〃	سنگ پشت	کچھوا
〃	داعیہ	خواہش	〃	مشاہدہ	دیکھنا
〃	دخمہ	آتش پرست کی قبر	〃	شناں کناں	تیرتے ہوئے
〃	مظہر	ظاہر ہونے کی جگہ	〃	بدسرشت	بری عادت والا
۲۵	بردیمانی	یمن کی بنی ہوئی چادر	۳۱	عوان	ظالم۔ سختی کرنے والا
〃	حوالی	اطراف۔ اردگرد	〃	دامگہ	جال لگی ہوئی جگہ
۲۵	کماہی	جیساکہ ہونا چاہئے۔ پورے طور پر	〃	مہار	اونٹ کی نکیل
〃	وثاق	کمرہ۔ گھر۔ حرم سرا۔	〃	انقیاد	مطیع ہونا۔ اطاعت کرنا
〃	مطبخ	باورچی خانہ	〃	عناد	دشمنی
۲۶	ماحضر	جو کچھ حاضر ہو	〃	جثہ	جسم۔ بدن
〃	تنگہ زر سرخ	اشرفیوں کی تھیلی	〃	مجالست	پاس بیٹھنا
〃	بادیہ	جنگل	〃	قفا	پیٹھ پیچھے
۲۷	توفیر	زیادتی	〃	سبک	ہلکا
〃	شہریار	بادشاہ	〃	تنگنائے	تنگ راستہ
〃	مواضعہ	محصول۔ ٹیکس	۳۲	طعمہ	لقمہ۔ غذا
〃	اندک	تھوڑا۔ کم	〃	قرص	ٹکیہ۔ روٹی
۲۸	مژدہ	خوشخبری	〃	دنبال	قدم بقدم۔ پگڈنڈی

نمبر صفحہ	الفاظ	معانی	نمبر صفحہ	الفاظ	معانی
۳۲	گرگاں	بھیڑیے	۳۵	پوست دریدہ	کھال پھٹی ہوئی
"	پلنگاں	چیتے	"	پشم کندیدہ	بال اکھڑے ہوئے
"	نہنگ	مگرمچھ	۳۶	مشرف	بزرگی پایا ہوا کھلنا
۳۳	چپ وراست	داہنے بائیں	۳۷	مطاعم	کھانے کی چیزیں
"	شباں	گڈریا۔ چرواہا	"	مشارب	پینے کی چیزیں
"	رمہ	گلہ	"	ملابس	پہننے کی چیزیں
"	برہ	بھیڑ کا بچہ	"	قصاص	خون کا بدلہ
"	رغم	برعکس کام کرنا	۳۸	زینہارے	پناہ دینا
۳۴	نُقل	خشک میوہ۔ شراب پینے کے بعد گوشت و کباب کھانا	"	ایمن	بے خوف
			"	مبادا	کہیں ایسا نہ ہو
"	اغماض	چشم پوشی	"	گزندے	کوئی نقصان
"	مکافات	بدلہ	"	نخلستان	وہ باغیچہ جس میں کھجور کے درخت ہوں
"	ہمیاں	تھیلی۔ نیولی			
"	گرسنگاں	بھوکے لوگ	۳۹	قوت	روزی
"	غور	گہرائی	"	ایثار	اپنے مقابلے میں دوسرے کو ترجیح دینا
۳۵	استوار	مضبوط			
"	زحمت	دقت۔ تکلیف	"	مسافت	دوری
"	فراواں	بہت زیادہ	۴۰	تنک	تھوڑا
	زیرک	عقلمند	"	سخرہ	بیگار
"	محکم شد	مضبوط ہوگیا۔ پھنس گیا	"	جوع	بھوک

نمبر صفحہ	الفاظ	معانی	نمبر صفحہ	الفاظ	معانی
۴۰	شبع	پیٹ بھرا ہونا	۴۶	کیواں	نام برج
″	انبان	جھولی	″	کلّہ	مسہری
″	دریوزہ	بھیک مانگنا	″	عشوہ دِہ	خوشامد کرنے والا
″	نفور	نفرت کرنا	″	گرگ	بھیڑیا
۴۱	شغال	گیدڑ	″	گوسپند	بکری
″	مونس	انس کرنے والا	۴۷	جادہ	راستہ۔ طریقہ
″	مؤذن	اذان دینے والا	″	مستقیم	مضبوط
″	تعدّی	ظلم۔ سختی	″	بیم	خوف
۴۴ نظم	انجم	ستارہ	″	مرز	زمین
″	کمند	رسّی	″	متکبّر	غرور کرنے والا
″	یاوری	مدد	″	مراعات	رعایت کرنا
″	رخنہ	سوراخ۔ رکاوٹ	″	بوالہوس	لالچی
″	رہزناں	ڈاکو لوگ	۴۸	واماندگاں	تھکے ہوئے پیچھے رہے ہوئے
″	عناں	لگام	″	گِل	مٹی
۴۵	نیروے	طاقت	″	سمن	چنبیلی
″	رستگار	چھٹکارا پانے والا	″	خارکش	کانٹے چننے والا
″	مرکب	گھوڑا۔ سواری۔	″	کتف	شانہ۔ کندھا
″	نصیبے	حصہ ملنا	″	کہترے	چھوٹے درجے والا آدمی
″	پایگاہ	مرتبہ	″	مہترے	بڑے درجے کا آدمی
″	رفیع	بلند	۴۹	زشت	بُرا

نمبر صفحہ	الفاظ	معانی	نمبر صفحہ	الفاظ	معانی
٤٩	فرزانگی	عقلمندی	٥٤	برات	چٹھی۔ نیکی۔ حصہ
〃	دنبالہ	پگڈنڈی۔ قدم بقدم چلنا	〃	ہاتف	فرشتہ
〃	فرخ تبار	مبارک قبیلہ والا	〃	شاخ نبات	مصری کی شاخ
〃	تغلق	تیر	〃	انفاس	سانس۔ جمع نفس
〃	فرخ سروش	مبارک فرشتہ	٥٥	بادشُرط	تیز ہوا
〃	زہ آوردہ	کمان کو چلّہ پر	〃	تفقد	چھان بین۔ دیکھ بھال
	بودم	چڑھالیا تھا	〃	تغییر	بدل دینا
〃	مرعی	چرواہا۔ گڈریا	〃	مُطرب	گانے والا
〃	خیل	گھوڑا۔ گلّہ	٥٧	منفعل	شرمندہ
٥٠	شبان	چرواہا	〃	اعتراف	اقرار کرنا
٥١	بالا و پست	بلند اور نیچا	〃	دودہ	دھواں
〃	کمند	رسّی	〃	زدودہ	صاف کیا ہوا۔ صیقل کیا ہوا
〃	شکیب	صبر	〃	عتاب	غصّہ
〃	خشم	غصّہ	٥٨	امتیاز	تمیز کرنا
〃	برگ	پتّہ۔ سامان	〃	احتراز	پرہیز کرنا
٥٢	صید	شکار	٥٩	سپیدہ دم	علی الصباح
〃	ملخ	ٹڈی	〃	دل ستاں	دل لینے والا۔ محبوب
〃	مستوری	چھپانا۔ پوشیدہ رکھنا	〃	لیک چہ سود	لیکن کیا فائدہ
〃	غمازی	چغل خوری	〃	عارض	رخسار۔ چہرہ
٥٣	دوش	کندھا۔ کل رات	٦٠	غمناک	غم سے بھرا ہوا۔ رنجیدہ

نمبر صفحہ	الفاظ	معانی	نمبر صفحہ	الفاظ	معانی
۶۰	وزید	ہوا چلی	۶۷	راحلہ	سواری۔ باربرداری
"	خاکستر	راکھ	"	ضربت	چوٹ لگنا
"	چوگاں	بلّا۔ بیٹ	"	موسیا	نام دوا
"	زینگونہ	اس طرح	"	پندار	غرور
۶۲	ریائی	مکر ملی ہوئی۔	"	نجیب و حضور	غایب اور حاضر
"	کلیسا	گرجا۔ عیسائیوں کا عبادت خانہ	"	غمّاز	چغل خور
"	کنج	گوشہ۔ کونا	"	سبحہ	تسبیح
"	خاصگاں	خاص لوگ	"	زنّار	جنیو
"	نخستیں	اوّل۔ پہلا	۶۸	زخمہ	چوٹ لگانا
۶۲	دشنام	گالی	"	دوگیتی	دونوں جہاں
۶۳	غمزہ	آنکھ پھیرنا	"	دوام	ہمیشہ
"	فاش	ظاہر ہونا	"	نشاط عمل	عمل کا لطف
۶۴	آوخ	افسوس	"	مینا	شیشہ۔ صراحی
"	جاوید	ہمیشہ	"	تاک	انگور کی بیل
"	اختلاط	میل جول	"	بادہ	شراب
۶۵	فتراک	شکار بند	"	زشت	بُرا
"	حیف	افسوس	"	نیام	تلوار کا میان
"	خم طرہ	زلفوں کا بل	"	تدرو	چکور
"	تنزل	گھٹنا	"	مقام	آرامگاہ۔ قیامگاہ
۶۷	کرشمہ	ادا	۷۰	شعبدہ	نظر کا دھوکا

نمبر صفحہ	الفاظ	معانی	نمبر صفحہ	الفاظ	معانی
٧٠	مژگاں	پلک	٧٣	پلاس	ٹاٹ
〃	مرحلہ	مقام۔ سامان رکھنے کی جگہ۔ مقدار مسافت	〃	بالیں	سراہنا
			〃	خشت	اینٹ
〃	اے وائے	افسوس	٧٥	آفاق	زمانہ۔ تمام دنیا
٧١	شورانا	میں ہوں کا شور	〃	بجملگی	تمام۔ پوری کی پوری
〃	برق لا	کچھ نہیں کی بجلی	〃	جاوید	ہمیشہ
〃	مضطرب	بیقرار	〃	عاریت	ادھار مانگی ہوئی
〃	ناظر	نظر کرنے والا	〃	بیم	خوف ۔ ڈر
〃	شاہد	گواہ۔ محبوب	〃	تسلیم	سپرد کرنا
٧٣	افزوں	زیادہ	٧٦	طاعت	بندگی ۔ عبادت
〃	درماں	علاج	〃	معصیت	گناہ
〃	مقبل	صاحب اقبال	〃	آب حیات	امرت
〃	دیرینہ	پرانا۔ قدیمی	〃	خادم	خدمت کرنے والا
〃	ناکساں	نالائق لوگ	〃	مخدوم	جس کی خدمت کی جائے
〃	اطلس	ناہم کپڑا			